

ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
МАГИСТРАТУРА БЎЛИМИ
ХОРИЖИЙ ТИЛЛАР ФАКУЛЬТЕТИ

Қўлёзма ҳуқуқида

Тошматова Умида

Когнитив грамматикада феъл маъноларини фарқлаш масалалари

Мутахассислик 5A111401 Хорижий тиллар (инглиз тили)

Филология магистри даражасини олиш учун тайёрланган

ДИССЕРТАЦИЯ

<p>Илмий иш кафедраси томонидан кўриб чиқилди ва ҳимояга рухсат берилди Кафедра мудири доц. Абдувалиев М.А. “ _____ ” _____ 2015 й.</p>	<p>Илмий раҳбар: филология фанлари номзоди, доцент Абдувалиев М.А.</p>
---	--

Андижон – 2015

Мундарижа

КИРИШ.....	3-5
I-боб. Когнитив лингвистика ва тил луғат таркибини функционал-семантик тизим тарзида ўрганиш муаммолари.....	6
1.1. Когнитив лингвистика ва унинг бугунги тилшуносликда тутган ўрни.....	6-10
1.2. Сўзнинг грамматик маъноси, концепт, когнитив тузилма ва референт ўртасидаги муносабатларнинг функционал – семантик таҳлили.....	10-16
1.3.Инглиз тилида сўз туркумлари функционал жиҳатдан чегаралаш масаласи.....	16-22
I – боб бўйича хулосалар.....	22
II-боб. Феъл семантикасининг матн таркибидаги роли.....	23
2.1. Сўзлар мазмун гуруҳининг функционал таҳлили.	23-31
2.2. Феълларни семантик тамойиллар асосида туркумлаш.....	32-49
2.3. Феъл семантикасини таҳлил қилишда майдон назариясининг қўлланилиши.....	49-54
II-боб бўйича хулосалар.....	54-55
III-боб. Фаол ҳаракатни ифодаловчи феълларнинг когнитив ва функционал-семантик хусусиятлари.....	56
3.1. Фаол ҳаракатни билдирувчи феълларда каузатив маънонинг ифодаланиши.....	56-76
3.2. Ўтимсиз феълларнинг лексик семантик характеристикаси.....	77-86
3.3. Ўтимли феъллар лексик семантик характеристикаси.....	86-88
III-боб бўйича хулосалар.....	88-89
Умумий хулосалар.	90-92
Фойдаланилган илмий адабиётлар рўйхати.....	93-98

КИРИШ

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон Республикасида олиб борилаётган давлат сиёсати мамлакат ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий, маърифий ва илмий соҳаларда катта ютуқлар қўлга киритилмоқда. Мазкур сиёсатнинг бир қисми сифатида тил сиёсати соҳасида қўйилган ижобий қадамлар ҳақида айтиб ўтиш жоиздир. Давлат тили бўлмиш ўзбек тили билан бир қаторда жаҳоннинг ривожланган чет тилларини ўрганиш, улар устида илмий тадқиқотлар олиб бориш яна бир поғона юқори савияга кўтарилди.

Жуда кўп давлатларда расмий даражада мактаб-маориф, илм-фан, матбуот, радио, телевидение, давлат аппарати, бизнес ва санъат, жамоат ташкилотлари ишларининг инглиз тилида олиб борилиши инглиз тилини ҳар томонлама тараққий этиши ва функционал чегарасининг янада кенгайиши учун қулай шарт-шароит яратди.¹

Табиийки, тилнинг бундай катта функционал юклама вазифаларни бажариши унинг грамматик қурилиш, луғат таркиби ва услубий қўлланишининг кенгайишига таъсир этмай қолмайди. Ҳар бир соҳа тили дифференциация тенденцияси билан тараққий эта боради ва фақат унинг ўзигагина хос бўлган хоссалар, хусусиятларга эга бўла бошлайди. Охир оқибатда бундай тараққиёт ҳар бир соҳанинг ўз тилига эга бўлишига олиб келади. Бу соҳалар ўз луғат таркибига, атамалар тизими ва грамматик структуралар тизимига эга бўлади.

Республикаимиз Президенти И. А. Каримов 2003 йил 6 май куни Тошкентда Халқаро Вестминстер университети очилишига бағишланган митингда таъкидлаб ўтганидек: «Бугунги кунда дунё ривожланишининг шундай босқичига қадам қўйдик, энди ҳар қайси давлат, ҳар қайси миллат имкониятларининг ҳал қилувчи белгиси, бу билим ва маърифат, инсонларнинг интеллектуал ва маънавий салоҳияти десак хато бўлмайди».² Олий таълим муассасалари олдида қуйилган буюк бу маъулиятли

---

¹ И.А. Каримов «Куч - билим ва маърифатда» 2003 йил. 7 май, «Маърифат» газетаси.. №37.

² Ўша жойда 1–бет.

вазифаларни ечишнинг асосий омили, уларни ҳал қилишининг ягона шarti, том маънодаги баркамол шахсни, ҳар томонлама етук авлодни тарбиялаб вояга етказишдан иборат. Бу вазифалар олий таълим муассасалари педагоглари, филологлари, таржимон кадрларига ҳам тўлалигича тегишлидир. Шу боис ҳам мамлакатимиз президенти хорижий тилларни ўқитиш тизимини янада такомиллаштириш ҳақида махсус қарор қабул қилди.¹

Мазкур тадқиқот иши мана шу умумий йўналишнинг бир қисмини ташкил этадиган соҳани тадқиқ этишга бағишланган бўлиб, унда инглиз тилидаги ҳаракатни билдирувчи феъллар синонимик каторининг функционал-семантик таҳлилини амалга ошириш кўзда тутилади.

Танланган *мавзунинг долзарблиги* шундаки тилнинг мазмун планига алоқадор тадқиқотларда тил луғат таркибининг турли қатламлари чуқур тадқиқ этилган бўлсада инглиз тилидаги ҳаракатни билдирувчи феълларнинг семантикаси ҳозиргача ўрганилмаган ва бу эса уз навбатида тил фактларининг кўп томонларини тўлалигича тушинишга тўсиқ бўлмоқда. Шунинг учун бу масалаларни тадқиқ этиш ва уларнинг ечимини топиш тилшунослик фанинг ҳозирги кундаги долзарб муаммоси бўлиб турибди.

Диссертациянинг *назарий аҳамияти* шундаки бу ерда кўтарилган мавзу ва ечимлар тил луғат таркибини тизим тарзида тадқиқ қилиш мобайнида учраб турадиган айрим ноаниқликлар ва муаммоларнинг табиатини тушунишга ва уларга ечим топишга имконият яратади.

Тадқиқотнинг *амалий аҳамияти* шундаки, бу тадқиқотда таҳлил қилинган тил материали, қўлланган метод, чиқарилган хулосалар ва ишчи гипотеза, филология соҳаси ва таржимонлик курсларидан лексикология,

---

¹ “Чет тилларни ўқитиш тизимини янада такомиллаштириш чоралари тўғрисида”. Ўзбекистон Республикаси президентининг қарори. 2012 й. 10 декабрь. “Халқ сўзи” газетаси. 2012 й. 11 декабрь. И.А. Каримов. Амалга ошираётган ислохотларимизни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти куриш –ёруғ келажагимизнинг асосий омилидир. Т., “Ўзбекистон”, 2013, 31-32 бетлар.

таржима назарияси, назарий грамматика ва амалий курслардан, оғзаки ва ёзма нутқ амалиёти, таржима амалиёти дарсларида фойдали бўлиши мумкин, ҳамда ёзилаётган курс ишлари, битирув малакавий ишлари, магистрлик диссертациялари ёзишда ёрдам бериши мумкин.

Мазкур тадқиқотни олиб боришдан кўзланган **мақсад** инглиз тилидаги фаол ҳаракатни билдирувчи феъллар синонимик қаторини функционал-семантик жиҳатдан таҳлил қилиш ва уларга кенг, ҳар тарафлама тасниф беришдир. Ана шу мақсад асосида биз ўз олдимизга қуйидаги **аниқ вазифа**ларни кўйдик:

- 1) тилнинг луғат таркибини тизим тарзида ўрганишнинг асосий муоммоларини кўриб чиқиш;
- 2) тилнинг луғат таркибини ўрганишнинг аспект ва методларини таҳлил қилиш;
- 3) феъл семантикасини таҳлил қилишда майдон назариясининг кўлланиш имкониятларини ўрганиш;
- 4) фаол ҳаракат маъносини билдирувчи феъллар мазмун гуруҳини функционал таҳлил қилиш;
- 5) ҳаракат феъллари семантик структурасини таҳлил қилиш йўли билан уларнинг турларини аниқлаш;
- 6) субъектив ҳаракат феълларининг семантик хусусиятларини ўрганиб чиқиш;
- 7) икки йўналишли ҳаракатни билдирувчи феълларнинг семантик характеристикасини ўрганиб чиқиш;
- 8) ҳаракатни билдирувчи феъллар маъно кўламида каузативлик ходисасининг табиатини ўрганиш;

Бу муаммоларни чуқур ўрганиш тил луғат таркибини ҳали ечилмаган муаммоларини ҳал қилишга ёрдам бериши шубҳасиздир.

Кўйилган мақсад ва вазифаларга мое равишда диссертация кириш, 3 бобдан иборат бўлган асосий қисм, умумий хулосалар ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат.

I-боб. Когнитив лингвистика ва тил луғат таркибини функционал-семантик тизим тарзида ўрганиш муаммолари.

1.1. Когнитив лингвистика ва унинг бугунги тилшуносликда тутган ўрни.

Когнитив лингвистика ўтган асрнинг 50 - йилларида тилшуносликнинг янги тармғи сифатида пайдо булган йўналиш бўлиб, у тил ва тафаккур (онг) муносабатлари, инсоннинг дунёни билиш қобилияти ва унинг тилга нисбатан бўлган муносабатини ва уларнинг ўзаро муносабати шаклларини ўрганадиган, шунингдек, дунёни билишда ва ходисаларни тоифалаш ва фарқлашда (категорияларга ажратишда) ҳамда дунёни билиш жараёнида инсон тўплаган тажрибаларини умумлаштириш асосида маълум хулосаларга етаклайдиган соҳадир. Умуман олганда, когнитивизм инсон тафаккури ва унинг фикрлаш жараёнини ўрганувчи фандир. Бунда тил тафаккур жараёнини таҳлил қилиш ва ўрганиш воситаси сифатида хизмат қилади.

Инсоннинг бу борадаги тажрибаси ва фикрлаш жараёни айнан тилда уз аксини топади. Бунда тил дунёни билиш механизми, белгилар тизими, олинган маълумотларни узига хос тарзда кодлаш (белгилар остига яшириш) ва маълумот шаклини узгартириш (трансформациялаш) воситаси сифатида хизмат қилади.

Когнитив тилшуносликнинг ўрганиш объекти билиш жараёнинини амалга оширадиган механизм — тилдир. Когнитив тилшуносликнинг предмети эса, инсоннинг дунёни билиш жараёни — сезги ва туйғулар тизимининг узаро таъсири, билиш орқасида ҳосил қилинган тасаввур ва олинган маълумотни сузлар ёрдамида таҳлил қилишдир. Тил бирликларида билишни таъминлайдиган структуралар мавжуд ва улар нутқ жараёнида тасодифий, маълум вазиятлардагина учрайдиган) сузларни ҳосил қилади. Ҳозирги замон когнитив тилшунослиги назарияси бир неча тадқиқот программаларидан ҳосил қилинган. Бу ишда етти таникли тилшунос олимлар ҳисса қўшган. Лекин уларнинг назарий қарашлари ҳар доим ҳам бир бирига мос тушавермайди.

Утган асрнинг 90-йилларида когнитив тилшуносликда турт хил йуналиш пайдо бўлди:

1. Инсонни маълум фаолиятга ундовчи туртки ва бу туркига булган жавоб хааркти жараёнида руй берадиган инсон аклий фаолиятини тасвирлаб бериш ва уни тахлил килиш .

2. Тафаккур фаолиятини амалга ошириш жараёнида асосий роль субъектга — хааракатланувчи субъектга тегишли булади. Хар бир хааракати манбаи ва ташаббускори инсон (субъект)дир.

3. Инсоннинг ички тафаккури табиатини тадқиқ этиш.

Ташки таъсир асосида хосил буладиган билиш жараёнини урганиш.

Когнитив тилшунослик асосан уч йуналишда хааракатланади:

А) лексик семантика билан шугулланувчи когнитив семантика;

Б) тилшуносликнинг синтаксис, морфология ва грамматиканинг бошка сохалари билан шугулланувчи когнитив грамматика;

В) дунёни билишда тилнинг товуш тизими ва бошка просодик ходисаларнинг ролини урганувчи когнитив фонология;

Дунёни билиш жараёнининг когнитив лингвистикани кизиктирадиган аспектлари: конструктив грамматика ва когнитив грамматика, концептуал метафора ва концептуал коришма, ва концептуал жараёнлар: катерориялар, метонимия, рамкали семантика ва бошкалар.

Когнитив тилшунослик генерати грамматикадан хам купрок тарзда бу йуналишларни бир бутунликка бирлаштириш пайида булади. Худди бу соханинг бошка кариндош сохалар фаърига сингиб кетмагани ва улар билан якин алокалар урнатилмагани боис, шунингдек, бу сохага тегишли махсус атамаларнинг тилшунослар онггига тўла сингиб бормаганлиги туфайли айрим уринларда бу борада бахс ва мунозаралар пайдо булиш эхтимоли йук эмас.

Когнитив лингвистика томонидан ишлаб чикилган ечимлар 'адабий матнларни тахлил килишда жуда аскотади. Когнитив поэтика хозирги замон

стилистикасининг мухим тармоқларидан бири ҳисобланади. Бу борада инглиз олими Питер Стоукэлнинг “Cognitive Poetics” асари кимматли манба ҳисобланади. (Stockwell, Peter (2002). Cognitive poetics: An Introduction. London and New York: Routledge.)

Когнитив лингвистиканинг етачи мутахассислари Чарльз Филлмор, Джордж Лакофф, Рональд Лангакер, Леонард Талми, Александр Кибрик ҳисобланади.

Когнитив лингвистика, асосан Европа ва АКШда кенг тарқалган лингвистик тадқиқотлар йуналиши бўлиб, бу йуналишни “когнитив грамматика” деб, Россияда эса “когнитив семантика” деб ҳам аталади.

Когнитив лингвистиканинг эътиборли жиҳати шундаки, унда дунёни билиш (эвристика) қодаларининг методологиясидаги узгаришлар мухим аҳамият касб этади. Бундай узгаришлардан бири тилни ”юзак” > (поверхностная структура) шаклини урганишдан кура унинг “чуқур таркиби” (глубинная структура)миз ўрганишга киришиш ҳисобланади. АКД1 олими Ноам Хомскийнинг генератив грамматикасининг юзага чиқиши бу йуналишнинг дастлабки ҳосилаларидан бири бўлди.

Лингвистик семантиканинг шиддат билан ривожланиши, лингвистик грамматиканинг тугилиши, матн назарияси, каби йуналишлар ана шу силжишнинг дастлабки натижаларини узида акс эттиради.

Тил ходисаларига когнитив тилшунослик нуктаи назаридан ёндошишнинг айрим қуринишларга мисоллар келтирамиз. Утган асрнинг 70- йилларида когнитив тилшунослик эндигина томир отиб келаётган паллада америкалик тилшунос У. Чейф томонидан бу масалаларга оид туркум мақолалар ва монографиялар эълон қилинди. Бу асарларда муаллиф инглиз тилидаги суз тартиби ва интонация (гапиршп охангги), шунингдек, шу ходиса билан бевосита боғлиқ бўлган аниклик / ноаниклик ва маълумлик (тема) / янгилик (рема) категорияларининг инсон хотираси фаолияти билан боғликлиги ва олинган маълумот (хабар)нинг инсон онгида реаллашуви билан боғлиқ; тушунчаларга аниклик киритишга уринган.

У. Чейфнинг фикрича, маълум бир воқелик ҳақида хабар берувчи дарак

гапларда кулланиладиган интонация ҳамда гап таркибида кулланилаётган пайт холи (modifier of time) бу хабарнинг инсон хотирасининг канчалик чуқур тубидан чиқаётгани ва бу хабарни бу чуқурликдан чиқариб суҳбатдошга етказиш учун сузловчи когнитив нуктаи назардан канча куч сарфлаётгани хакида маълумот беради. Берилаётган хабарни хазм қилиш қимматга тушишини тасаввур қилиш қийин эмас. Куйида буни исботлаш учун мисоллар келтирамиз. Ургу тушган сўз катта харфлар билан берилган.

(1) *Steve fell in the SWIMMING pool* [пайт холи берилмаган]

Стив ховузга тушиб (йикилиб) кетди.

(2) *Steve fell in the SWIMMING pool yesterday* [пайт холи ургусиз ҳолатда берилмоқда]

Стив кеча ховузга тушиб кетди.

(3) *Last CHRISTMAS, Steve fell in the swimming pool* [пайт холи ургули ҳолатда гап бошида алоҳида пауза орқали талаффуз этилаяпти]

Утган хайитда Стив ховузга тушиб (йикилиб) кетди.

(1) гап таркибида пайт холининг кулланилмагани берилаётган хабарнинг инсон хотирасида хали янги эканидан далолат беради, бошқача айтганда берилаётган хабар сузловчининг хотираси юзасида турипти, яъни У.Чейф таъбири билан айтганда “ақл маком Стив ховузга тушиб (йикилиб) кетдидаги” Стив ховузга тушиб (йикилиб) кетди маълумотдир.

Хабарнинг бу мақомда канча вақт сакланиши воқеликнинг қачон (яқиндами ёки анча вақтутдими) бўлгани, ва бошқа хабарларнинг бор ёки йўқлигига боғлиқдир.

My DAUGHTER died (*Менинг КИЗИМ вафот этди*) гапи воқеа содир бўлганига анча вақт утгандан кейин ҳам уз ахамиятини йукотмайди.

Когнитив тилшуносликнинг бир неча манбалари бор, Улар куйидагилар:

1. Энг аввало когнитив тилшуносликнинг асоси 19 асрда шаклланган тилшунос-психологлар яратган асарлардир. Бу асарлар А.А. Потенбя, Г. Штейнталь, В. Бунд ва бошқалар қаламига мансуб бўлиб улар “Тилшунос л иқда психологизм” оқими деб талқин қилинади. Бу оқим вакилларининг

карашлари тилшуносликнинг инсон психикаси билан боғликлиги назарисига таяниб куради.

2. Когнитив тилшуносликнинг иккинчи манбаи лингвистик семантика ҳисобланади. Лингвистик семантика билан когнитив тилшуносликнинг узаро бир-бирини тулдириши америкалик тилшунослар Л.Талми ва Р.Лангакера (Лэнекера) асрларида яхши ёритиб берилган.

3. Когнитив тилшуносликнинг учинчи манбай когнитив фан (cognitive science) нинг пайдо бўлиши билан боғлиқ. Бу фанни купинча “когнитология” деб ҳам юритадилар. Бу фаннинг урганиш предмети инсон билимларининг тузилиши ва унинг ишлаш принципларидир,

Когнитив лингвистиканинг ривожланиш маркази АКШдаги Калифорния университетишиг Беркли ва Сан-Диего булимлари ҳамда Нью Йорк штата университетининг Буффалодаги Когнитив фанлар марказидир. Европада эса когнитив лингвистика Голландия ва Германияда яхши ривожланмоқда. У ерда мунтазам равишда когнитив тилшунослик масалалари бўйича халқаро илмий анжуманлар утказилиб туради.

Россияда когнитив лингвистика соҳдсида А.Н.Баранов, А.Е. ва А.А.Кибрик, И.М. Кобозева, Е.С.Кубрякова, Е.В.Рахилина ва бошқа мутахассислар тадқиқот олиб бормоқдалар.

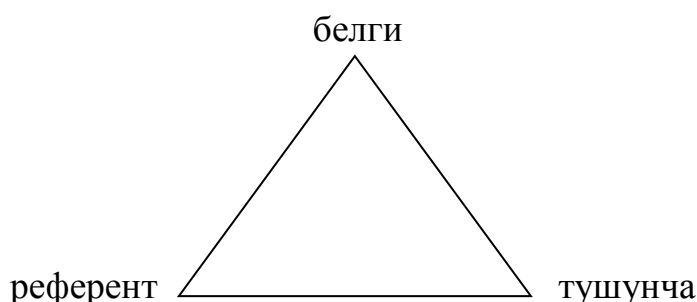
1.2. Сўзнинг грамматик маъноси, концепт, когнитив тузилма ва референт ўртасидаги муносабатларнинг функционал – семантик таҳлили.

Сўзсиз, инсоннинг билиш қобилияти қудратли куч, инсон идрок эта олмайдиган объектнинг ўзи бўлмаса керак. Лекин билиш ҳеч қачон абсолютликка интилмайли, воқелик ранг-баранг, унинг захираси тинмасдан бойиб боради ва инсон ушбу бойликни ўз тажрибасида ўзлаштиришга, билишга тинимсиз ийтилади. Шунинг билан биргаликда воқелик инсон онгининг «гумаштаси» эмас, ва инсон фаолияти натижасида таракқий эгади, ривож топади. Бу борада борлиқнинг ёш болалар томонидан когнитив ва лисоний ўзлаштирилишини олиб кўрайлик. Ёш гўдак воқеликни аста-секии,

босқичма-босқич тажрибадан ўтказди, идрок этади. Воқеликнинг маълум қисми унинг идрокий ва лисоний имкониятидан четда қолиши табиий, лекин бу билан воқелик мавжудлигини йўқотмайди. Воқеликнинг мавжудлигини фақат онг билан боғлаб қўйиш субъектив идеализм хавфини туғдириш эҳтимолидан холи эмас.

Воқеликнинг когнитив ва лисоний идроки жараёнида грамматик тизим бирликларининг ўрни алоҳида. Мавҳумлаштириш – умумлаштириш хусусиятига эга бўлган грамматик бирликлар фикрни шакллантириш ва уни ахборот ташувчи ҳолатига келтирилган нутқий тузилма сифатида адресатга етказишнинг муҳим воситасидир. Аммо бу бирликларнинг мазмун доирасини шакллантирувчи омиллар ҳамда ушбу мазмуннинг референт, яъни ифодаланаётган воқеликка муносабати масаласи анчагина мунозаралидир.

Одатда, тил бирлиги маъноси лисоний белги, когнитив тузилма ва референт ўртасидаги уч тарафлама муносабат узвийлигида таҳлил қилинади. Барчамизга «Тилшуносликка кириш» курсидан маълум бўлган Огден-Ричарде учбурчагини эслайлик:

Шаклнинг юқори қисмига жойлашган лисоний белги референт (воқелик) билан когнитив жараён маҳсули тушунча ёки концепт орқали боғланади. Тилшунослар кўпинча референтнинг мантиқий рамзи бўлган тушунчани грамматик маънонинг негизи деб биладилар. Грамматик маънонинг бундай тасаввур қилиниши ушбу маънони прототипида (ибтидосида) грамматик шакл турган денотатив хусусиятлар умумлашмасидан иборат, деган қарашдан бошқа ҳеч нарса эмас. Масалан, сон категорияси воқеликдаги объектив микдорни («бир» ва «бирдан кўп») кўрсатиши ҳақидаги фикр анъанавий равишда бир қўлланмадан иккинчисига

кўчиб келмокда. Худди шунингдек, замон категорияси талқинида умумий (аниқроғи, физик) тушунча «вақт»га нисбат берилади ҳамда бунда оддийгина ҳозирги ва ўтган давр қарама-қаршилиги инобатга олинади (Қиёсланг: Аҳмад Самарқандда яшайди / яшади).

Бундай фикр ва ёндашувларнинг ҳақиқатга қай даражада мос келишини аниқлашга уриниб кўрайлик. Бу мақсадда инглиз тили тизимининг семантик таҳлилини яратишга ҳаракат қилган муаллифлардан бири Жеффри Лич рисоласидаги мисолларга мурожаат қилайлик. Қуйидаги мисолларни солиштирайлик:

1. а) I like roses «Мен атиргулларни ёқтираман»;
б) She is tall «У баланд бўйли»;
2. а) He scores a goal «У тўп ураяпти»;
б) I write a letter «Мен хат ёзаман (ёзаяпман)»;
3. а) He digs his own garden «У боғда ер агдараяпти»;
б) All water contains hydrogen «Ҳар қандай сувда водород бор».

Ушбу гапларнинг барчаси формал жиҳатдан бир хил шаклга эга - феъл бўлаклари ҳозирги ноаниқ замон (Present Indefinite Tense) кўрсаткичларини олган, улар вақт категорияси ифодаси жиҳатидаи бир хил мазмундадирлар. Аммо бундай денотатив белгилар учала қатордаги тузилмаларни мазмун жиҳатидан изоҳлаш учун етарлимикан? Шу хилдаги саволга жавоб излаган Ж.Лич (Leech 1971: 138-141) ҳозирги замон грамматик шакли уч хилдаги маъно хусусиятга эга бўлишига ишора қилади. Унинг қайд этишича, биринчи қатордаги гапларда «Unrestrictive Present - чегараланмаган ҳозирги замон» ифода топмокда, чунки бу ерда «ҳозирги ҳолат» (state-now) мавжуд ва ҳолатнинг чегараси йўқ, қачон тугаши номаълум.

Кейинги қатордаги гаплар ташқи кўриниши жиҳатидан биринчи қатордагиларга мос келишса ҳам, аммо мазмун доирасида фарқ қиладилар, бу ерда «воқеа предикативлиги» (event predication) юзага келади ва тасвирланаётган воқеа бир лаҳзада, айнан сўзловчи гапирадиган жойида содир бўлаётганлигига ишора мавжуд. Шу сабабли Ж.Лич «Instantaneous

Present - лаҳза ҳозирги замони» атамасини қўллашни маъқул кўради. Ниҳоят, учинчи қатордаги гапларда такрорийлик, давомийлик (habitual or iterative) мазмуни ифода топган. Чунки билдирилаётган ахборот ҳозирда умуман мавжуд бўлган ва келажакда давом этадиган воқеадан хабар беради (яъни сув таркибида водород доимо бўлади, футболчининг тўп уриши такрорланиб туради).

Берилган изоҳлардан грамматик birlikнинг мазмун доирасини ифода муқобили - денотат хусусиятлари билан боғлаб кўйиш унчалик маъқул эмаслиги маълум бўлади. Бунинг исботини ягона бир грамматик birlikнинг алоҳида бир синтагматик қаторда денотатив мазмуннинг турли қисмларга мос келишида кўриш мумкин. Масалан, инглиз тилида ягона бир предлог бир синтагма таркибида «макон» ва «замон» маъноларининг ифодаловчиси бўлиши мумкин: *He'll be back in his office in no time* «У идорасига тезда (кўп вақт ўтмасдан) қайтади». Ҳудди шунингдек, ягона бир олмош бир гап таркибида референтли ва референтсиз қўлланиши мумкин: *It is necessary to do it* «Буни бажариш керак».

Бундан ташқари, тил тизимида ягона бир денотатни турли лисоний белгилар билан ифодалаш мумкинлигини ҳам унутмаслик лозим. Бу ҳодиса ягона бир грамматик категория доирасида юзага келади (“Келсинлар”; “Келинг энди”; “Келмайсизми”; “Келаверинг” ва хоказо). Аммо бундай вазифавий муқобиллик бу шакллар воситасида ифодаланаётган мантиқий, когнитив мазмуннинг бир хиллигидан ҳеч қандай дарак бермайди.

Шу ўринда ягона бир синтактик тузилманинг турли мазмун ифодалаш имконияти ҳақида ҳам тўхталмоқчимиз. Масалан, «Профессор Ҳамид Неъматов университетда ишлайди» гапининг мазмунини икки хил изоҳлаш мумкин. Биринчисида бу гап мазмунида воқеалар кетма-кетлигига ишора бор («Профессор Ҳ.Неъматов ҳар қачон ишда бўлса, у университетда ишлайди»), иккинчидан эса, бу гапда маълум шахснинг доимий иш жойи борлиги ҳақида маълумот берилмоқда («Ҳ. Неъматов университет профессори - ходим»).

Бу мазмуний фарқлар (Эслатамиз: ҳолат ва воқеа предикативлигининг

ифодаланишидаги фарқ) аслида Ҳ.Неъматовнинг қандай фаолият билан машғуллиги билан боғлиқ эмас. Ҳамма гап сўзловчининг Ҳ.Неъматовнинг касбий бандлиги (машғулоти)ни қандай идрок этаётганлиги ҳақида: бу иш вақтинчалик фаолиятми ёки доимийми?

Грамматик мазмуннинг денотат хусусиятларидан ажралган ҳолда шакл топишини исботлаш қийин масала. Аммо грамматик birlikларнинг мавҳум-умумлаштирувчи маъноси ҳосил бўлишини денотат хусусиятига таянган ҳолда изоҳлаш унчалик тўғри бўлмаса керак. Маълумки, барча тилларда умумлашган маънони ифодаловчи луғатий birlikлар мавжуд («вақт», «жараён», «макон» кабилар). Агар денотатив маънони бу турда ифодалаш мумкин экан, унда турли сатҳларга оид birlikларнинг фарқи нимадан иборат?

Бундай саволларнинг туғилиши, табиийки, денотатнинг ташқи моҳияти грамматик birlikлар воситасида ифодаланадиган концептнинг мазмуний асосини ташкил этишига нисбатан бўлган гумонимизни янада кучайтиради. Бу эса, ўз навбатида, ушбу мазмуний асосни топишга, унинг шакллантирувчи омилларни излашга ундайди. Менимча, қўйилган муаммонинг ечимини когнитив жараённинг кечишидан, унинг структурасини ташкил қилувчи қисмларнинг ўзаро муносабатларидан излаган маъқулроқ..

Концепт мазмун жиҳатидан бир томондан воқелик билан муносабатда бўлса, иккинчи томондан эса лисоний белгисисиз бевосита муносабатга киришади. Бу муносабатлар лисоний-тафаккур фаолияти синергетикасининг натижасидир. Когнитив жараёнлар ва лисоний белгиларнинг мазмуний муносабатлари маълум турдаги энергия билан боғлиқ. Бундай энергиянинг манбаи эса инсоннинг муҳит билан ўзаро муносабатидир. Энергиянинг сақланиш қонуни доирасида когнитив жараён ва лисоний birlik энергияси ўзаро бир-бирига ўтади (кўчади) ва шу аснода лисоний белгининг мазмун синергетикаси ҳаракатга тушади (Алефиренко 2005: 90).

Демак, синергитика қонуниятларига таянган ҳолда концептнинг мазмунан шаклланиш жараёнини таҳлил қилиш имкони бор. Юқорида

айтилганидек, ҳар қандай мазмуннинг шаклланиши инсоннинг воқеликни билиш жараёнида, бошқача айтганда, инсон ва воқелик муносабатида юзага келадиган ментал тасаввур билан боғлиқдир.

Замонавий когнитив психология намояндалари У. Матурана ва Ф. Варелаларнинг фикрича, билимнинг инсон тафаккурида намоён бўлишининг икки асосий усули мавжуд: 1) Когнитив ҳолат ёки жараёнларнинг (бу жараён хиссий идрокдан бошланади) акс этиши; 2) маълум ташқи ҳодиса, воқеаларнинг тавсифлаш усули (Maturana 1978: 48-50). Когнитив тақдим ва тавсиф муносабати тил тизимида юзага келадиган грамматик:) ва луғатининг ўзаро муносабатининг талқинига мос тушади. Ушбу талқинга биноан нутқий тузилмалар таркибидаги грамматик элементлар луғат бирликлари воситасида ифодаланётган концептуал мазмун (фикр, ғоя, тушунча ва ҳоказо) учун концептуал таянчдир. Ушбу таянчсиз нутқий тузилма грамматик (грамматика қоидаларига мос келмайдиган), мазмунсиз тузилмага айланади. Луғат ва грамматика тизимларининг муносабати инсон томонидан воқеликнинг қандай идрок этилиши ва идрок объекти нима бўлишидаги фарқ билан боғлиқдир (Кравченко 1996: 16-17).

Воқеликнинг лисоний билиш назариясига таянган ҳолда хулоса қилиш мумкинки, грамматик бирликларнинг мазмуний асоси қандайдир ташқи ҳодисалар, хусусиятлардан ташкил топмасдан, балки инсоннинг ташқи Дуне билан муносабати заминида юзага келадиган когнитив жараён, ҳолатларнинг акс топишидан иборатдир.

Грамматик белгининг моҳиятини когнитив жараёнлар ифодаланмиш), бу жараёнларнинг онгдаги акси (концепт) ва грамматик бирликнинг моддий шакли (ифодаловчи) ўртасидаги ўзаро муносабатлар сифатида тасаввур этишнинг назарий ва амалий аҳамиятини алоҳида қайд этиш зарур. Биринчидан, бу ёндашув грамматик шаклини инсон билиш фаолияти маълум босқичларининг маҳсули сифатида талқин қилиш имконини беради. Иккинчидан, нутқий фаолиятда грамматик шаклларнинг ўзаро ўрин алмашиши ҳодисасини вариативлик) денотатив хусусиятнинг фаоллашуви

сифатида эмас, балки когнитив жараённинг у ёки бу мазмун бўлагига тақсимоти, «ихтисослашуви» сифатида талқин қилишни талаб қилади. Учинчидан, грамматикалашув ҳодисасини (луғат бирликларининг грамматик маъно ифодалашга ихтисослашуви) объект ҳақидаги билим (луғавий маъно) тақдимотидан субъект ҳақидаги билим (грамматик маъно) тақдимотига кўчиш жараёни сифатида тасаввур қилиш имконини яратади.

Хуллас, лисоний белгиларнинг грамматик моҳиятини тадқиқ қилишнинг бу йўсиндаги когнитив намунаси грамматика тизимини воқеликнинг мавҳум тасвири - схемаси ҳақидаги анъанавий фикрдан йироқлашишга ундайди. Бу тизим инсоннинг билиш фаолияти натижасида ҳосил бўладиган мазмуний тузилмадир.

1.3. Инглиз тилида сўз туркумларини функционалд жиҳатдан чегаралаш масаласи.

Ҳар бир тил минглаб лексемаларга эга. Уларни тасвирлаётганда ёки изоҳлаётганда ҳар бирини алоҳида таҳлил қилиш мумкин ёки мавҳум хусусиятларини ҳисобга олиб уларни гуруҳларга бирлаштириш мумкин. Тилшунослар икки усулни ҳам татбиқ этиб кўришди. Луғат, умуман олганда, индивидуал лексемаларни тасвирласа, грамматик китоб лексемалар гуруҳлари билан шуғулланади (одатда улар сўз туркумлари деб аталади).

Кўп йиллар мобайнида грамматикачилар сўз туркумларини ўрганиб келишаётган бўлсада, ҳали-ҳануз ўзига яраша очилмаган қирралари пайдо бўлмоқда.

Сўз туркумининг лексемалари, аввалам бор, маънолари бўйича бир бири билан боғланган. Бу сўз туркумининг умумий маъноси грамматик бўла олмайди, чунки бир лексеманинг аъзолари турли хил грамматик мазмун-маънога эга. Нима бўлганда ҳам, сўз туркумининг мазмун-моҳияти маълум типик грамматик маъно билан жуда узвий боғланган. Сўз туркумининг умумий маъноси лексик ҳам бўла олмайди. Бордию сўз туркумининг барча сўзлари бир хил лексик маънога эга бўлганида эди, улар бир лексемага бирлашган бўлишарди. Бироқ сўз туркумининг маъноси бирлаштирувчи

лексемаларнинг лексик маънолари билан узвий боғлиқдир.

Шундай қилиб, сўз туркумининг умумий маъноси лексик ҳам грамматик ҳам эмас, бироқ у иккаласи билан ҳам боғлиқ, шу сабабдан у лексик-грамматик деб аталади.¹

Сўз туркумлари ўзларининг грамматик категориялари орқали характерланади. Отлар сон ва келишик категориясига эга феъллар замон, нисбат, майл ва бошқа категорияларга эга. Сифатлар эса таққослаш категориясига эгадир. Шу сабабли ҳам турли сўз туркумларига тегишли бўлган лексемалар парадигмалари турличадир.

Масалан феъл парадигма узунроқ: **write, writes, wrote, shall write, will write, am writing, is writing, was writing, were writing** ва ҳ.к.

Отнинг парадигмалари эса бироқ қисқароқ: **sister, sister's, sisters, sisters'**. Сифатники эса ундан ҳам қисқа: **cold, colder, coldest**. Равишнинг парадигмаси эса ундан ҳам қисқа: **always**.

Лексеманинг парадигмалари ушбу лексеманинг қайси сўз туркумига эга эканини кўрсатади. Сўз туркумларининг яна бир жиҳати шундаки, улар уйғунлаша оладилар, бошқача айтганда бошқа сўзлар билан бирика олиш хусусиятига эгалар. Бунга асосан уларни лексик грамматик бирикмаларга ажратишимиз мумкин. Сўз туркумларининг бирикиш қобилияти ҳақида гап борганда аввалам бор лексик грамматик маъно кўзда тутилиши керак. Шу аснода бирикиш сўзлар лексик грамматик гуруҳининг кучи бўлиб маълум гуруҳ сўзларнинг лексик грамматик маъноларини назарга олмай ўша сўзлар билан аниқ бир қисмлар (бирикмалар) ташкил қилади. **To (from, at) school** бунга ёрқин мисол бўла олади.

Юқорида қайд этилганидек, сўз туркумлари гапдаги вазифаларига кўра ҳам характерланади. От, асосан, эга ёки тўлдирувчи вазифасида, аввал, асосан, кесим вазифасида, сифат эса аниқловчи вазифасида ишлатилади. қайсидир маънода бу тўғри. Сўз туркумлари ва гап қисмлари ўртасида қандайдир боғлиқлик мавжуд, бироқ бунда мажбурий мос келиш табиати

---

¹ Қаранг. Б.С. Хаймович, Б.И. Роговская, Теоретическая грамматика английского языка. Л.1967,32бет.

назаримиздан йироқ. Гапнинг эгаси фақат от билан эмас, балки олмош, сон, герундий, инфинитив ва бошқаси билан ифодаланиши мумкин. Бошқа томондан эса, от гапнинг ҳар қандай қисми вазифасини тўлдириб кела олади. Бироқ предлоглар, боғловчилар, юкламалар, одатда, ҳар қандай гап қисми вазифасини тўлдира олади.

Буларнинг ҳаммаси грамматиканинг икки асосий бирлиги бўлган сўз ва гапни адаштириб қўйишдан иложи борича йироқлашишга кўмак беради ва сўз туркумини аниқлашда гап мезонини ролини албатта камайтириши керак. Шундай қилиб сўз туркуми лексемалар синфи бўлиб қуйидаги тамойиллар асосида характерланади:

- ўзининг лексик-грамматик маъносига кўра
- ўзининг лексик-грамматик морфемаларига (ўзак ясовчи қўшимчалари) кўра
- ўзининг грамматик категориялари ёки парадигмаларига кўра
- ўзининг бирикувига кўра
- гапдаги вазифасига кўра характерланади.

Сўзлар ўзининг маъно, морфологик таснифи ва синтактик вазифаларига кўра маълум бир сўз туркумига ажралади. Маъно деганда биз барча сўзларга умумий бўлган маънони, масалан, от сўз туркуми учун нарса, феъл сўз туркуми учун ҳаракат ва ҳолат ёки жараёнини англаймиз. Морфологик таснифи эса бутун бир гуруҳни, масалан, от сўз туркумининг микдорини ёки феъл сўз туркумининг нисбатини кўрсатади. Ва ниҳоят, сўз туркумининг уйғунлашуви ва синтактик вазифалари уларни янада ойдинлаштиради.

Биз сўз туркумларини мустақил ҳамда ёрдамчи (notional and functional or structural) қисмларга бўлиб ўрганамиз. Мустақил сўз туркумлари экстралингвистик феноменларни, яъни нарса, ҳаракат, сифат, ҳиссиётни; ёрдамчи сўз туркумлари сўзлар ва гаплар ўртасидаги алоқа ва боғлиқликларни билдиради. Мустақил сўз туркумлари гапда маълум

вазифаларга эга: эга, кесим, аниқловчи, тўлдирувчи ёки ҳол бўлиб келиши мумкин. Бу сўз туркумларига қуйидагилар киради: *-от; -сифат; -сон - олмош; -фeъл; —равиш; -модал сўзлар; -ундов сўзлар;* ҳолат категориясини билдирувчи сўзлар. Ёрдамчи сўз туркумлари сўзлар ёки гаплар ўртасидаги боғлиқлик (алоқа)ни ёинки сўз ёки гаплар маъноларини ифодалайди. Улар ҳеч қачон гапда мустақил сўз туркуми вазифасида кела олмайди, шунинг учун ҳам ёрдамчи сўз туркумлари деган номни олишган ва улар қуйидагилардир: *-предлоглар —боғловчилар -юклама -артиклъ*

Кўпгина лингвистлар бир томондан отлар ёки феъллар, иккинчи томондан предлоглар ёки боғловчилар каби сўз туркумлари ўртасида фарқ борлигини таъкидлашади.

В.В. Виноградовнинг таснифига кўра, рус тилида от, сифат, олмош, сон, феъл, raviш ва ҳолат категориясини сўз туркумлари деб аташ керак, чунки бу сўзлар «номланувчи вазифани тўлдира олади ёки номлар эквивалентларини кўрсаткичи бўла олади». Бундан ташқари у яна тўртта сўз юкломаларини айтади: атоқли юкломалар, боғловчи юкломалар, предлоглар ва боғловчилар.

Сўз юкломалари биз мақсад қилаётган ном вазифасини рад этади. Table ва after каби сўзларнинг табиати ўртасида маълум фарқ бор. Бириси нарса-предметни номласа, иккинчиси муносабатни кўрсатади. Бироқ иккаласи ҳам «номланаётган вазифани тўлдира олади».¹ Relation, attitude каби отлар, belong, refer каби феъллар ҳам муносабатини кўрсатади, бироқ фақат ўша сўз туркумига оид хусусиятда. Ўз навбатида предлоглар ва боғловчилар реаллик дунёси алоқасини кўрсатади.

Ю. Найда "**boy, fish, run, walk, good, bad, against** ва **with** каби сўзларни табиий ва маданий феномаларнинг турли объекти, сифати, жараёни, ҳолати ва алоқаси" деб ёзганда отлар предлоглар ўртасида фарқ йўқлигини таъкидлайди.² Ҳ. Суит эса «тўлиқ" ва "бўш" сўзлари бирлигини таъкидлайди.

¹ В. В. Виноградов. Рус тили: МЛ947 41-44 бетлар.

² А. А. Nida Morphology. Ann Arbor. 1946. P 138

The earth is round гапини ёзиб у «the ва is" каби сўзларни биз шаклий сўзлар деб атаймиз, чунки улар шакл типигаги сўзлардир, деб ёзади.¹ Кўпгина муаллифлар сўзларнинг вазифаси ҳақида ўз асарларида гапириб ўтишган. Д. Браун, С.Браун ва Д. Бейли Лар эса ёрдамчи феъллар, предлоглар ва артикларни ёрдамчи сўзлар (functional words) деб аташади.² В.Жигадло, И.Иванова, Л.Иофик предлогларни, боғловчиларни юкламаларни ва артикларни мустақил сўз туркумларидан фарқли ўлароқ ёрдамчи сўз туркумлари деб аталади.³ Ч. Фриз эса сўз туркумлари деб номланувчи 4та сўзлар гуруҳини ва ёрдамчи сўз туркумлари деб аталувчи 15та сўз гуруҳларини таъкидлаб ўтади.⁴

Ёрдамчи сўзлар билан бошқа сўзлар ўртасидаги фарқ ноаниқ бўлиб қолганлигини юқоридагилардан билса бўлади. Баъзан фарқ сўз туркумлари ўртасидан, баъзан бирор сўз туркуми ичидан ажратилиши қийин бўлиб қолган. Предлоглардан ташқари ёрдамчи феъллар ҳам назарда тутилган. Ёрдамчи сўз туркумларидан ташқари граматикачилар масалан феъл каби маълум бир сўз гуруҳини функционал ишлатиш ҳақида сўз юритилади. Ю.А. Крутиков эса ёрдамчи сўзларни ярим мустақил (semi-notional) деб юритилади. Унингча, предлоглар, боғловчилар, артиклар ва юкламалар ярим мустақил сўз туркумларидир. Улар (semi national parts of speach) деб мустақил сўз туркумлари билан қарама-қарши кўяди. Улар (semi national parts of speach) нималарни бириктириши куйидагича берилади: а) ўзларининг умумий ва қиёсий ҳамда лексик маъноларини, б) ўзларининг инкорий ажратилганлигини изоляцияланганлигини, в) Уларнинг мажбурий кўп томонлама (артикл, юклама) ёки икки томонлама (предлог, боғловчи) бирикмаларини, г) боғлаш вазифалари (боғловчилар, предлоглар) ёки махсус сўзлари (артиклар,¹ юкламалар)ни бирлаштиради.

Табиийки, юқорида қайд этиб ўтилган инглиз сўз туркумлари тизими

---

¹ H. Sweet. A new English Grammer, Logicql and Historic&J. Ojtford. 1974.

² J.Brawn, S. Brawn, D. Baley. Form in Modern English. N.Y. 1958

³ Иванова И.П. и др. Теоретическая грамматика современного английского языка. М.1986

⁴ Fries Ch. American English Grammar. N.Y. L. 1940

унчалик англари даражада эмас. Агарки сўз туркумларининг юкорида кайд этилган баъзи жихатларини ҳисобга олиб, баъзиларини ҳисобга олмасак кўз ўнгимизда ўзга тасаввур пайдо бўлади. Шундай қилиб сўз туркумларининг асосий хусусиятлари деб уларнинг грамматик категорияларини олсак, лексик-грамматик маъносини, бирикувини ва синтактик вазифасини эътиборга олмасак, унда Х. Свит ва О. Есперсенлар қилгандек равишни, предлогни, боғловчини, ундов сўзларни ва юкломани бир синфга ёки гуруҳга бирлаштирадик. Х. Свит от, сифат, сон, феъл ва юкломаларни ўз даврида замонавий инглиз тили сўзларининг гуруҳига киритилган.² О.Есперсен эса субстанция, сифат, феъл, олмош ва юкломаларни киритган.¹

Сўз туркумлари (notional words - мустақил сўзлар) ва юкломалар (semi-notional words) ўртасидаги фарқ бир неча йиллар мобайнида рус тилшунослари томонидан бирикувчи сўзлар (combinations of words)дан сўз бирикмалари (word-combinations)ни фарқлаш учун қўлланиб келинган. Сўз бирикмаси (word-combination) ибораси тор маъноли бўлиб, фақат камида 2та маъноли сўзларни ўз ичига олиши даркор. Шундай қилиб, **on the table** сўзлар бирикмаси (combination of words) лекин сўз бирикмаси (word-combination) эмас, чунки бу ерда фақат битта мустақил лексик маъноли сўз **table** бор.

Сўз туркумлари тизими тарихан ўзгарувчандир. Тил ривожланган сари янги сўз туркуми кириб келаверган. Эски инглиз тилида ҳолат категорияси, артиклар, модал сўзлар йўқ бўлган, бироқ янги инглиз тилида булар ўз ўрнини топган. Бирор сўз туркуми одатда кичик лексик-грамматик гуруҳчаларга бўлиниши ҳам мумкин. Бу кичик бўлиниш сўз туркумларини ажратиб туришга хизмат қиладиган ўша бир хил тамойилларга- асосланиши мумкин.

Келинг, тасвирлаш йўли орқали бир томондан **boy, friend** ҳамда иккинчи томондан **boyhood, friendship** отларини таққослаб. кўрайлик. Бу сўзлар ташкил этиб турган барча лексемалар инглиз от лексемалари

---

¹ Khaimovich B.S., Rogovskaya. A bourse in English Grammar. M. 1967, p 92-96.

² H.Sweet. A new English Grammar, Logical and Historical. Oxford. V.I. p56 1212.

хусусиятларига эга..Улар лексик-грамматик маънога эга бўлган «субстанция» остида бирлашган, бироқ **boy** ва **friend** «аниқ субстанция», **boyhood** ва **friendship** «ноаниқ субстанция»ни билдиради. **Boy** ва **friend** лексемалари тўрт аъзоли парадигмага эга, **boyhood** ва **friendship** эса атиги биттагина парадигмага эга. Бу сўзларнинг бирикуви, гарчанд сезиларли даражада бир хил бўлсада маълум бир фарққа эга эмас. **Boyhood** ва **friendship**, **boy** ва **friend**дан фарқли ўлароқ сонлар билан бирикув шаклларига эга эмас.

I-боб бўйича хулосалар

Хулоса қилиб айтганда, каузатив конструкция таркибида морфологик каузатив билан нутқий даъват феъллари функционал томондан бир-бирини тўлдирувчи лингвистик воситалар майдони ташкил этади.

Морфологик каузатувда семантик таъкид каузация натижасига қаратилган бўлади. Шунинг учун конструкция таркибида каузация воситаси (сабаб)нинг дискрет ифодаланиши факультатив характер касб этади. Нутқий даъват феълларида эса семантик таъкид каузация воситаси (сабаб) га қаратилган бўлади.

Бу феъллар каузация натижасининг қандай амалдан иборат бўлиши мазкур феъллар учун семантик валентлик хисобланади. Масалан, буюрмоқ феъли пациенсинг қандайдир амални бажаришга даъват этилганини англатади, Лекин бу амалнинг нимадан иборат бўлиши ёзмоқ, ўқимоқ ва шу каби сўзлар ёрдамида кўрсатилади. Ўқитувчи студентга ёзишни (ёки ўқишни...) буюрди каби.

---

¹ O.Jespersen. Essentials of English Grammar. N.Y.I 939. p66-69

II-боб. Феъл семантикасининг матн таркибидаги роли.

2.1. Сўзлар мазмун гуруҳларининг функционал таҳлили.

Лексемаларнинг мазмун гуруҳлари инглиз тили лексикологиясининг энг зарур тушунчаларидан бири ҳисобланади. Лексемаларнинг мазмун гуруҳлари деганда, муайян бирлаштирувчи семаси асосида муайян гуруҳга бирлашувчи, айтилиш вақтида фарқловчи семаларига кўра эса ўзаро фарқланиб, ажралиб турувчи лексемалар тушунилади. Том маънода, юқорида кўриб ўтилган маънодошлик қаторлари ва хусусан, мазмуний даражаланиш қаторлари лексемаларнинг мазмуний гуруҳларининг бир туридир. Биз фақат амалий қулайликлар, атама аниқлиги мақсадида маънодошлик ва даражаланиш қаторларини лексемаларнинг мазмун гуруҳларидан ажратдик. Лексемаларнинг мазмун гуруҳлари хилма-хил шакллар ва турларга эгадир. Бундай турлардан бири маънодошлик ва даражаланиш қаторларидир. Хар бир маънодош қаторлар учун чегаралаш семалари эса фарқловчи семалар вазифасини утайди. Даражаланиш қаторларида эса даражаланадиган белги умумлаштирувчи сема, бу белгининг турли даражалари (энг оз - озроқ - оз, меъёрида - кўп - кўпроқ - энг кўп) эса фарқловчи сема вазифасини бажаради. Ушбу қаторларни лексемаларнинг мазмун гуруҳларидан ажратишнинг асосий сабаби шундаки, бу қаторларсиз ҳам жуда кўп турли туманликка эга бўлган лексемаларнинг мазмун гуруҳлари микдор ва турларини лексемаларнинг қонуниятлари аниқ белгиланган мазмун гуруҳларидан фарқлашдан иборат бўлади.

Лексемаларнинг мазмун гуруҳлари маълум бир умумий белги (умумлаштирувчи семалар) (*generalizing features*) асосида лексемаларни маълум бир гуруҳга бирлаштиради. Ушбу лексемалар онгимизда мана шундай гуруҳлар сифатида яшайди. Нутқ эҳтиёжига, фикрнинг мазмун, мақсад ва шаклига кўра биз шу гуруҳлар ичидан керакли семани танлаб оламиз. Нутқ шароитига, нутқ иштирокчилари табиатига мос равишда бу лексеманинг хусусиятларини белгилаймиз ва маънодошлик қаторидан зарур

лексемани маълум бир сўз шаклида нутқ фаолиятига чиқарамиз. Шунга кўра бир сўзни нутқда намоён қилиш учун онгимиз минглаб тенглаштириш ва ажратиш амалларини бажаради. Буларнинг барчаси тил воситаларининг ўхшаш гуруҳларидан зарурини танлаб олиш жараёнида бўлади.

Лексемаларни мазмун гуруҳларига бирлаштиришда уларни шундай белги асосида умумлаштириш лозимки, бу гуруҳга бирлашувчи лексемалар муайян соҳага, муайян туркумга оид бўлиб, улар орасида ўхшашлик жуда кўп, фарқ эса оз бўлсин. Мазмун гуруҳларини ташкил этувчи муайян лексемалар ўзига нисбатан катта бўлган мустақил гуруҳларга бирлаша оладиган лексемаларни ўз ичига олмаслиги керак. Масалан инглиз тилидаги кийим-кечаклар номлари мазмун гуруҳига, кийим-кечак номларини атовчи - *hood, block, cap, beret, boater, jacket, lapel, shorts, cardigan, fly, scarf, glove, blaser, briels, trunks, slig, pyjamas, suspenaler, west, skirt, culolte, sweater, shawl* каби кўплаб лексемаларни киритиш мумкин эмас. Чунки бу лексемалар қатори, ҳақиқатдан ҳам, шу белги асосида бирлашади. Аммо улар ўз навбатида бир неча ички, нисбатан тор доирадаги гуруҳларга ажралади.

Ўзбек тилида, масалан, кийим-кечак номларини камида 5 та мазмун гуруҳига ажратиб ўрганиш керак.

1. «Бош кийимлар» мазмун гуруҳи (бўрк, дўппи, тақи, телпак, қалпоқ, каллапўш, кулоҳ, салла, шляпа, шапка...)
2. «Ич кийимлар» мазмун гуруҳи (иштон, лозим, кўйлакча, сийнабанд, чўмилгич, нимча, труси, майка)
3. «Устки кийимлар» мазмун гуруҳи (кўйлак, ятак, тўн, пўстин, чакмон, ёпинчиқ, шим, шалвар, пальто, костюм, ёмғирпўш)
4. «Оёқ кийимлар» мазмун гуруҳи (пайпоқ, этик, махеи, кавуш, калиш, туфли, чорик, шиппак)
5. «Ўрагичлар» мазмун гуруҳи (рўмол, қийиқ, белбоғ, тасма, пешонабанд, пайтава, камар).

Инглиз тилидаги кийим-кечак номларини билдирувчи сўзлар гуруҳини юқоридаги мазмун гуруҳларига кўра ўрганиб чиқамиз.

1. «Бош кийимлар» мазмун гуруҳи (hat, hood, block, sombrero, cap, beret, earflaps, boater)
2. «Ич кийимлар» мазмун гуруҳи (brassiere, pantie-girdle, pantie-corselette, suspender, vest, briefs, ligts, slig, bikini, paul, trunks, long Johns, braces)
3. «Устки кийимлар» мазмун гуруҳи (shirt, frill, jacket, trousers, waistcoat, tapel, jeans, denims, shorts, pullover, overall, blazer, trenchcoat, poplin coat)
4. «Оёққ кийимлар» мазмун гуруҳи (boots, shoes, stocking, sportshoes, walking-shoes)
5. «Ўрагичлар» мазмун гуруҳи (scarf, neckerchief, shawl, craval, tie, tow-tic)

Ўзбек тилидаги ҳайвон номларини аташга хизмат қиладиган лексемалар ҳам бир неча мазмун гуруҳларини ташкил қилади. Жумладан, Р.Сафарова фақат уй ҳайвонлари атамалари орасида қуйидаги гуруҳларини ажратади.

1. «Қорамол» мазмун гуруҳи (сигир, бузоқ, тана, гунажин, хукиз, тухли, буқа, новвос, говмиш)
2. «От» мазмун гуруҳи (от, байтал, бия, айғир, саман, йўрга, ёбу, тўрик, жийрон, бедов, тубичок, той)
3. «Кўй» мазмун гуруҳи (кўй, қўчқор, қўзи, ҳисори, араби, меринос)
4. «Эчки» мазмун гуруҳи (эчки, така, серка, улоқ)
5. «Ит» мазмун гуруҳи (ит, қанжик, кўппак, бўрибосар, този, гуржи, кучук)
6. «Эшак» мазмун гуруҳи (эшак, моча, хўтик)
7. «Товуқ» мазмун гуруҳи (товуқ, хўроз, макиён, жўжа)
8. «Чўчқа» мазмун гуруҳи (чўчқа, тўнғиз, қобон, мегажин)

Умумий ном и	Эркак кишидаги	Урғочи катта ёшлаг	Эркак еш	Урғочи бш	Бичилган хайвон номи
Sheep- кўй	Ram-кўчкор	Ewe- совлик	Lamb-кўзи	She-lamb- кўзи	Wether- кўй
Cattle- корамол	Ох-бука	Cow-сигир	Bullock- новвос	Heifer-	Bull-хўкиз
Swine-чучка	Boar-тўнғш, кобон	Sow-чўчка	Pight-чўчкача	Shoat-чўчкача	-
Dog-ит	Stag-dog- эркак ит	Bitch- канжик	Rop-кучук	Whelp-кучук	-
Cat-v>uiyK	Tom-cat- барок	Puss-мош	Pussy- мушукча	Pussy-	-
Donkey-эшак	Ass-хан гги	She-ass- моча	Foal-хўтик	Foal	Steed
Horse-от	Horse- байтал	Mare-бия	Stall ion-той	Colt	Steed

Тахлил шу нарсани кўрсатиб турибти-ки, ўзбек тилида хайвонларни номлаш умумий номга эга бўлиб, бу ерда асосий кўзга ташланадиган белгиларни уларнинг жинси ва ёшу қарилиги бўлиб чиқаяпти. Инглиз тилидаги хайвон номларини аташга хизмат қиладиган лексемаларни тахлил қилсак, биз бу ерда жинс, ёшдан ташқари яна бир неча аниқлаштирувчи семаларни топамиз. Масалан, улар «бичилган бичилмаганлиги», «биринчи марта жуни қирқилган пайтигача» ва ундан кейинги ёш даври каби белгилар пайдо бўлади. Бундан ташқари инглиз тилида ёш хайвонларга уларнинг жинсига қараб турлича ном берилган. Аммо ўзбек тилида эса хайвонларнинг ёшлик пайти учун «жинс» семаси нейтрализацияга учрайди. Масалан, инглиз тилида эркак жинсли кучукни - рор деб аталса, урғочи кучукча эса - whelp деб аталади. Бошқа хайвонлар учун ҳам худди шу картина такрорланади. Ўзбек тилида бу каби белгилар унчалик муҳимга ўхшаб туюлмади шекилли. Энди ҳозирда айтилган ва айтилмаган фикрларни мисол билан бойитиш мақсадида 1-жадвални тахлил қиламиз.

Инглиз ва ўзбек тилларидаги уй хайвонларини номини билдирувчи сўзларнинг қиёсий тахлили.

Бундан ташқари бу хайвонларни билдирувчи бошқа сўзлар қатори ҳам мавжуд, яъни:

Dog - hound - house-dog - watch-dog - sheep-dog - sporting-dog - fancy-dog — lap-dog (ит - овчи ит - уй ити - кўрикчи ит - подачи ит - пойгачи ит - декоратив ит - кўтариб юриладиган кичик ит)

pig - swine - hog - shoat - sow (чўчка - чўчка - чўчка - чўчкача - мегажин)
Ox — steer - bull — bullock — stot (буқа- ёш хўкиз — хўкиз — новвос – ёш буқача)

Sheep - ram - tup - tup-hog (қўй - қўй - қўй — қўй : биринчи жунини олгунга қадар)

Кўриниб турибдики, турли тиллардаги бир хил маънони ифодаловчи лексемаларнинг қиёсий таҳлили ўша тиллар луғат таркибидаги ўхшашликлар, фарқлар, умумий ва фарқловчи жиҳатларини кўрсатиб бериши мумкин. Бу ўринда эса инглиз тили луғат таркибида бу маъноларни ифодаловчи лексемалар миқдор жиҳатидан устун экани кўриниб қолди.

Бизнинг тадқиқотимиз инглиз тилидаги фаол иш ҳаракатни англатувчи феълларнинг фуқционал-семантик характеристикасини ўрганишга бағишланганлиги учун бу муаммонинг бошқа тилларда қандай ечим топганлиги билан қизиқишимиз табиийдир. Шу боис ишни ўзбек тилидаги феълларни қай йўсинда классификация қилинишига бир назар ташлашдан бошлаймиз.

Феъл семантикасини тасвирлаш анчалик қийин вазифа эканини яхши англаш лозим бўлади. Бунинг боиси феъл мазмуни унинг дистрибуцияси (бошқа сўзлар билан бирикиш ва ўз ўрнига эга бўлиш қобилияти)га кўп жиҳатдан боғлиқлигидир. Шуни эътиборга олган ҳолда биз бу ўринда феълларнинг ўзаро билдирган маъно йўналиши ҳамда улар алоқага киришган субъект объектлар бор йўқлиги ва агар бор бўлса уларнинг миқдорига қараб классификация қилиб кўришга уриниб кўрамиз.

1. Тор маъноли бир йўналишли иш - ҳаракатни билдирувчи феъллар:

- а) бир субъектли
- б) бир неча субъектли
- в) бир объектли
- г) бир неча объектли

2. Икки йўналишли, кенг, кам фарқланадиган семантикали феъллар

- а) субъект-объект номли

б) объект-субъект номли

в) икки йўналишли юқори, семантик ўтимлиликга эга бўлган феъллар.

3. Номлаш (номинация) вазифасидан ташқари кўрсатиш (дейксис)¹ вазифани ҳам бажарувчи феъллар.

4. Йўналтирилган иш ҳаракатни билдирувчи феъллар.

а) узоқлашишни билдирувчи феъллар. (verbs of going)

б) яқинлашишни билдирувчи феъллар. (verbs of coming)

в) кўтарилишни билдирувчи феъллар. (verbs of rising)

г) пасайишни билдирувчи феъллар. (verbs of descending)

Феълларнинг бундан ташқари англатган маъносига кўра куйидаги классификацияси мавжуд.

1. иш -ҳаракат феъллари (actional verbs)

2. жараён феъллари (process verbs)

3. ҳолат феъллари (statal verbs)

4. аралаш маъноли феъллар (verbs of mixed semantics)

Бу классификацияларнинг ўзиёқ бу масалани қай даражада қизик, долзарб ва тилшунослик тараққиётининг эртанги кунини белгилашда жуда муҳим эканлигини кўрсатиб турибди. Тилшунослик ушбу масалаларни ҳал этишда лексеманинг қуршов (contrast distribution), кўшимчалик (syntagmatic) муносабатлари, меъёрий ва ғайри меъёрий боғланиши, лексеманинг бирикувчанлиги (valency) ва боғлиқ қуршов тушунчаларидан кенг фойдаланилади. Булар бир қаторда мазмун (ёки маъно) шунослик (semasiology) соҳасида қўлга киритилган улкан ютуқлардан – маънолар ўртасидаги тарихий боғланиш, алоқадорлик усулидан ҳам фойдаланади.²

Бунинг учун даставвал боғлиқ қуршов ва лексемаларнинг бирикувчанлиги (valency) тушунчалари билан чуқурроқ танишиб олишимиз

¹ Рахимов С. Проблемы дейксиса как категории типологической лингвистики // АДЦ, -М.: МИВП, 1990.45 с.

² Рус тилшунослигида Апресян Ю.Д, Солнцев В.М, Пинхасов Л.Д, Расулов Р, Щерба Л.Б, Якобсон Р, Медникова Э.М., Уфимцева А., Арнольд И.В., Гинзбург Р.С., Арутонова Н.Д., Кубрякова Е.С., Трубачев Е.В., Караулов А.Н., Гак В.Г. каби олимларнинг узбек тилшунослигида эса Д.У. Ашурова. Қучқортоев И., Мусаев Г.Г., Хожиев А., Расулов И.Р., Нигматов Х., Гулямов А., Қўнгуров Р. ва бошқаларнинг

керак.¹

И Кучқортоев ўзбек тилидаги нутқ феълларини 8 та мазмун гуруҳга ажратади.²

1. "демоқ» феъли
2. гапирувчи феъллар (гапирмоқ, атамоқ, алжимоқ, мактамоқ, тушунтирмоқ исботламоқ, яқунламоқ, таъкидламоқ...)
3. ифодалов феъллари (айтмоқ, билдирмоқ, таъкидламоқ)
4. талаффуз феъллари (бақирмоқ, ўшқирмоқ, қичқирмоқ, биғилламоқ)
5. субъектив ҳукм феъллари (кесатмоқ, мактамоқ, таърифламоқ, ёмонламоқ, чалғимоқ, ҳақоратламоқ, жеркимоқ, қарғамоқ, саломлашмоқ, табрикламоқ.)
6. нутқий даъват феъллари (буюрмоқ, ундамоқ, тарғиб қилмоқ, таклиф этмоқ, чақирмоқ, қистамоқ...)
7. симметрик нутқ феъллари (суҳбатлашмоқ, гаплашмоқ, отамлашмоқ, ҳангомалашмоқ, чақчақлашмоқ, ўртоқлашмоқ, сирлашмоқ, дардлашмоқ, фикрлашмоқ, маслаҳатлашмоқ)
8. сукут феъллари (гапирмади, айтмади, индамади, чурк этмади, тилини тиймоқ, жим бўлмоқ, ғиринг демади, сукут сақламоқ, оғзига талкон солмоқ)

Мавзуга янада яқинроқ келиб Р.Расуловнинг ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг классификациясини таҳлил қиламиз.³

- 1) давомли ҳолат феъллари (турмоқ, ётмоқ, ўтирмоқ, қолмоқ)
- 2) ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феъллари (тўхтамоқ, тинмоқ, тин олмоқ, (қош)қораймоқ, ёришмоқ...)

тадқиқотлари ана шу долзарб мавзуга тааллуқли ишлардир.

¹ Ушбу масалада Кацнельсон С.Д., Теньер А., Блох М.Я., Комлев Л.В., Рождественский Ю.В., Бурлакова В.В., Нурмонов А., Махмудов Н., Колшанский Г.В., Бархударов Л.С., Адмони В.Д., Москальская В.А., Лайонз Дж., Чейф У., Филмор У. ва бошқаларнинг тадқиқотлари диққатга сазовордир.

² Кучқортоев И. Сўз валентлиги ҳақида. Ўзбек тили ва адабиёти, 1973,3-сон, 32-37 б.

³ Расулов Р. Ўзбек тили феълларининг семантик структураси.Т. 1991.

- 3) ижро ҳолати феъллари (сақламоқ, асрамоқ, қўриқламоқ, пойламоқ)
- 4) ҳаракатнинг ҳолати феъллари (кучаймоқ, қизимоқ, кўпаймоқ)
- 5) малака ҳолати феъллари (одтланмоқ, ўрганмоқ, кўникмоқ...)
- 6) образли ҳолат феъллари (кекаймоқ, оловланмоқ, чарақламоқ, олтинламоқ)
- 7) биологик ҳолат феъллари (кексаймоқ, чанқамоқ, гулламоқ, қовжирамоқ)
- 8) физиологик ҳолат феъллари (ухламоқ, чарчамоқ, касалланмоқ, семирмоқ)
- 9) руҳий ҳолат феъллари (қўркмоқ, завқланмоқ, ғазабланмоқ, уялмоқ...)

Лексеманинг мазмун гуруҳи маркази ва қуршови масаласи кўндаланг туради. Мазмун гуруҳлари икки қисмдан асос ва қуршовдан иборат бўлади. Мазмун гуруҳи асоси, одатда бир нечта (2-5) лексемадан ташкил топади. Бу ҳолда ҳар бир лексема муайян маънодошлик ва даражаланиш қаторлари бирликларини, бу қаторларга кирадиган ва киритиладиган фразеологик ибораларни, ясама ва қаторларга кирадилаган ва киритиладиган фразеологик ибораларни, ясама ва қўшма сўзларни, лексемаларнинг семема турлари замини шу қатор мазмунига яқинлашадиган лексемаларни ва ниҳоятда соф нутқий маънодошларни ўз ичига олади. Улар миқдори майдон қаторларининг чекланмаганлиги эса ҳар бир нутқ соҳибига у ёки бу маънони ифодалаш учун ўз нутқини хусусийлаштиришга деярли чексиз имкониятлар беради.

Лексема мазмун гуруҳи марказида жойлашган лексемалар бу марказда маълум тартиб, маълум зиддият асосида ўзаро барқарор муносабатларда бўлади. Бу зиддият ва муносабатлар турли-туман бўлади. Мазмун гуруҳининг ҳар бир аъзоси бошқа барча аъзоларига қатор семалари билан ўхшаш бўлиб, атига бир икки семаси билангина фарқланиб туради.

Лексема мазмун гуруҳида бош лексема бўлмаслиги ҳам мумкин. Бунда мазмун гуруҳи қурилишида бўшлик сезилади ва тил бундай бўшлиқни янги битта лексема ёки бошқа атов бирлиги (сўз бирикмаси) билан тўлдиришга интилади.

Лексема мазмун гуруҳи лексемалари орасидаги маъно алоқаларини ўрганиш даражаланиш (градономия), жинс-тур (гипонимик), бутун-бўлак (партономик), вазифадошлик (функционаномик) ва поғоналилик (иерархиномик) каби маъно муносабатлари ажралиши мумкинлигини кўрсатади.

Гипонимик (hyponimic) муносабатлар воқеликда, нарса, белги, хусусиятлараро жинс-тур боғланишлари сифатида кенг тарқалган. Бундай боғланишларни биз табиатда ҳам, ҳаётда ҳам, фанда ҳам кўп учратамиз. Масалан «дарахт» тушунчаси бор. Лекин воқеликда умуман дарахт мавжуд эмас, воқеликда унинг турлари тол, терак, дуб, қайрағоч, қайин ва ҳоказолар мавжуд холос. Воқеликда ва онгимизда бундай мавжудотлар орасидаги жинс (дарахт - тўртбурчак) ва тур (қайин, олма, квадрат, ромб) муносабатлари бор экан, улар албатта тилда ўз аксини топади.¹

Бутун-бўлак (партономия) муносабатлари ҳам воқеликда кенг тарқалган бўлиб воқеликнинг бевосита инъикоси бўлган онгимизда, онгнинг шакли ва ифода воситаси бўлган тилда ўз аксини топиши керак. Бунга мисол килиб tree-root, branch-leaf лексемалар гуруҳини олиб кўрайлик. Бу гуруҳ ўзаро бутун - бўлак муносабатлари билан боғланган бутун бош лексема tree билан, бўлаклари эса {root, branch, leaf} лексемалари билан ифодаланади.

Вазифадошлик (functional equivalence) асосида тузилган мазмун гуруҳлари микдоран оз бўлади. Улар санокли бўлиб, асосан от туркумида аниқланади. Масалан: pen, pencil.

---

¹ Нематов Х. Ўзбек тили систем лексикологияси., Т., 2002

2.2. Феълларни семантик тамойиллар асосида туркумлаш

Феъл семантикаси ёки бошқача қилиб айтганда феъл сўз туркумига мансуб сўзларнинг мазмун планини ўрганиш, уни тасвирлаш ва унинг тил системасидаги ўрни ва қийматига баҳо бериш атайин қийин вазифа бўлиб келган. Бунинг боиси феъл мазмуни унинг дистрибуциясига кўп жиҳатдан боғлиқдир. Шунинг эътиборга олган ҳолда биз бу ўринда феълларнинг улар билдирган маъно йўналиши ҳамда улар алоқага киришган субъект ва объектлар бор йўқлиги ва агар бор бўлса, уларнинг микдорига қараб классификация қилишга уриниб кўрамиз.

1) **Тор маъноли бир йўналишли иш ҳаракатни билдирувчи феъллар.**

А) бир субъектли.

To bray, (ҳанграмоқ), (эшак ҳақида)

To neigh (кишнамоқ) (от ҳақида)

To ponder (сезмоқ) (от ҳақида)

To snore (хуррак отмоқ) (одам ҳақида)

To snort (ҳайвонлар ҳақида)

Б) бир неча субъектли.

To tinkle (жирингламоқ) (кўнғироқчалар), ғичирламоқ (қор ҳақида), (торли асбобни) тингиллатмоқ (одам).

To live, to die, to tremble - (одам, ҳайвон, ўсимлик, нарсалар ҳақида)

В) бир объектли - to flatter "кўндирмоқ", «унатмоқ», «эритмоқ» (аёл кишини), to marry (уйланмоқ), to rape (номусига тегмоқ, аёл кишига тегишли)

Г) бир неча объектли - to wait (кутмоқ), to ignore (эътироз билдирмоқ)

2) **Икки йўналишли кам, кенг фаркланадига семантикали феъллар.**

А) субъект- объект номли - to fall, to splutter, to crimp, to fly, to drive, to sail ва ҳоказо.

Б) объект-субъект номли - to break, to shake, to halt ва ҳоказо

В) икки йўналишда, юқори семантик ўтимлиликка эга бўлган феъллар – to take, to put, to set, to make ва ҳоказо.

3) Атов вазифасидан ташқари кўрсатиш, (дейктик) вазифасини ҳам бажарувчи феъллар. Бу ерда кўрсатиш нисбий характерга эга.

Масалан to arrive - етиб келмоқ to depart - жўнаб кетмоқ to come - келмоқ to go - кетмоқ, бормоқ

Куйида биз йўналтирилган иш- ҳаракатни билдирувчи феъллар лексико семантик гуруҳини кўриб чиқамиз.

А) узоқлашаишини англатувчи феъллар (verbs of going): to go, to leave, to depart, to retire, to retreat, to quit.

Б) яқинлашаишини билдирувчи феъллар (verbs of coming): to come, to arrive, to reach, to near, to approach.

В) кўтарилишини билдирувчи феъллар (verbs of rising): to rise, to ascend, to mount, to climb, to soar.

Г) пасайишини билдирувчи феъллар (verbs of descending): to descend, to alight, to dismount.

Маълумки бу классификация феълнинг маъносига кўра қилинган биринчи ёки охириги классификация эмас. Инглиз тили феълларининг маъносига кўра классификациясини О.Есперсен куйидаги тарзда амалга оширди.¹

1. Actional verbs (to eat, to breathe, to kill, to speak etc)
2. Process verbs (to become, to grow, to lose, to die)
3. Statal verbs (to sleep, to stay, to wait, to live, to undergo)
4. Mixed or ungrouped verbs (to resist, to hate, to favour)

Кўриб турганимиздек, Отто Есперсен феълларни тўрт гуруҳга бўлди.

- 1) иш-ҳаракатни билдирувчи
- 2) жараённи билдирувчи
- 3) ҳолатни билдирувчи

---

¹ Қаранг: Jespersen O. The Philosophy of Grammar. London 1935.; Jespersen O. A Modern English Grammar p 1, 1909-1954, 5, 560. London-Copenhagen.; Jespersen O. Essentials of English Grammar. N.U. 1939, p 66-69.

4) гуруҳсиз ёки аралаш маъноли феъллар.

Бу кенг тарқалган классификацияларидан бири эди. Бундан ташқари феъл семантикасига қараб уни ўтимли-ўтимсиз, чекланган ва чекланмаган, тўсиқли ёки тўсиқсиз, объектив-субъектив, ёрдамчи-боғловчи феъллар каби гуруҳларда ажратдиларки, уларга бу ўринда асос бўлиб грамматик хусусиятлар хизмат қилди. R. Lakoff феълларни икки гуруҳга бўлди. Статив ва ностатив. (stative-nonstative).¹ Ли феълларни иш ҳаракат феъллари, воқеалар ва ҳолатлар гуруҳларига бўлди. (Actional, Event, Statal verbs) (Lee, 1975) Р. Куирк² феълларни икки гуруҳга бўлди: а) динамик феъллар ва б) ҳолатни билдирувчи феъллар. Бундан ташқари Л.Теньер (1959), У.Чейф (1975) ва Н.Д.Арутюнова (1976) классификациялари ўзларининг оригиналлиги, чуқурлиги, кўламининг кенглиги билан машҳурдир.

1) Статив феъллар	5) Фактитив феъллар
2) Динамик феъллар	6) Фазис феъллар
3) Актив феъллар	7) Модал феъллар
4) Ноактив феъллар	8) Модус феъллар
Каузатив феъллар	Перспектив феъллар

Булардан ташқари феъл маъно тузилиши ўрганиш ва уни мукамал ва тўлиқ тарзда классификация қилиш учун ҳаракат қатор тилшунослар томонидан амалга оширилди. Шулар жумласида В. Г. Гак феълларининг қуйидаги семантик гуруҳларини беради.³

Биз бу ўринда барча кўрсатилган турларга мисол келтириб ўтирмаймиз, чунки юқорида биз иш билан шуғулландик. Ҳозир эса юқорида, кўриб чиқилмаган турларга бироз тўхталамиз.

¹ Қаранг: Lakoff R. Passive resistance. -In:Papers from Regional meetings of the Chicago Linguistic Society. Chicago University, 1971, N, pp. 149-162

² Қаранг: Quirk R., Greenbaum S. a.o. A Grammar of Contemporary English. Lnd.. Longman, 1972. -1120 p.: Quirk R., Greenbaum S. A University Grammar of the English Language. -Lnd., Longman.1975,-358p

³ Гак В.Г Сопоставительная лексикология М.1977.193 б.: Гак В.Г.Семантическое структура слова как компонент семантической структуры высказаня -В. кн:Семантическая структура слова -М.Наука 1971,с 230-239.

- 1) Каузатив феъллар иш-ҳаракати бажарилиши сабабчиси бўлган нарсани
билдиради: to make, to get, to have, to force, to persuade.
- 2) Фазис феъллар иш-ҳаракати бошланиш, давом этиши ёки тугалланишини билдиради (to start, to begin, to commence, to continue, to finish, to end, to give up, to go on, to carry on)
- 3) Модал феъллар (can, may, must, ought, should, would, dare, need)
- 4) Модус феъллар гапириш, билиш, сезги, истак, субъектив муносабатни билдиради. (to say, to tell, to know, to inform, to feel, to notice, to like, to wish, to desire to want, to regret, to dislike, to love, to hate)
- 5) Перспектив феъллар маъноси келаси замонга йўналтирилган бўлади.
Масалан: to decide, to plan, to aim, to ask.

Инглиз тили феълларини ҳар томонлама, чуқур, уларнинг синтактик ҳамда лексик параметрларини инобатга олган ҳолда яратилган классификация Г.Г. Сильницкийга мансуб. У семантик белгилар ички дистрибуцияси назариясини ишлаб чиқди. Унинг фикрича, ўша ички дистрибуция феъллар мантиқий-моддий мазмунини тузади ва улар перифрастик йўл билан ифода қилинади. Масалан: to advance - to move forward. Охир оқибатда Г.Г. Сильницкий феълларни уч гуруҳини тавсия этади.¹

- 1) иш-ҳаракатни билдирувчи феъллар. Буларнинг асосий белгиси воситасиз тўлдирувчининг мавжудлиги.
- 2) Ҳаракатни билдирувчи феъллар. Бу гуруҳнинг асосий характеристикаси феълнинг динамик ўрин ҳоли билан алмашинуви.
- 3) Жараёни билдирувчи феъллар. Бу гуруҳнинг асосий белгиси юқорида
эслатиб ўтилган икки дистрибутив белгининг йўқлигидир.

Бу ўринда шуни айтиб утиш лозимки, Г. Г. Сильницкий ишлатган

---

¹ Сильницкий Г. Г. Семантические и валентностные классы английских каузативных глаголов. - АҚД, - Л., 1974. -44 с.

«действия» ва «движение» сўзлари ўзбек тилига деярли бир хил таржима қилинади, яъни «иш-ҳаракат» ва «ҳаракатланиш» шунинг учун ўзбек тили ёрдамида юқоридаги фарқни бериш қийин кечади. Инглиз тилида эса «действия» -action, "движение" - motion тарзида берилди ва ҳеч қандай тушунмовчилик пайдо бўлмайди. Motion - to move феълидан Action эса to act феълидан олинган ва улар содир бўлиш интенсивлиги ва кўлами билан фарқланади.

Кейинги пайтларда феълларнинг семантик предикат сифатида ўрганишга катта аҳамият берилмоқда. Қуйида шу уринишлардан бирини кўриб чиқамиз.

- 1) Идиш тўлдирувчига йўналтирилган семантик предикатлар - to fill, to cover, to decorate.
- 2) Фақат суюкликлар, каттик ва тўкилувчи моддалар билан ишлатиладиган феъллар: to pour, to put, to lay.
- 3) Эришишни билдирувчи феъллар: to win, to get, to reach, to gain.
- 4) Кўйишни билдирувчи феъллар: to give, to put, to add.
- 5) Маҳрум қилишни билдирувчи феъллар: to take, to unload, to uncover.
- 6) Ҳаракат феъллари: to go, to move.
- 7) Ҳолатни ўзгартирувчи феъллар : to change, to bend.
- 8) Давомли ҳаракатни англатувчи феъллар : to speak, to read, to drink
- 9) Ҳолатни билдирувчи феъллар: to live, to sleep

Бу классификациянинг таҳлили му нарсани кўрсатмоқдаки, у сўздаги грамматик ва лексик унсурларнинг қурилма ичидаги ўзаро муносабатини умуман акс эттирмайди, ҳамда тил системаси воситаларининг синтаксис ва семантик актуализацияси жараёнини умуман инобатга олмайди. Лексемаларнинг айнан бу каби бир хил қуршовда қўллана олиши, мазмунан эса фарқданиб туриши тилшуносликда эркин қуршов (contrast distribution) дейилади. Эркин қуршовда ўзаро яққол фарқланиб турадиган тил бирликларининг мустақиллиги уларнинг омонимлигининг энг кучли исботидир.

Юқорида таҳлил қилган шаклан ўхшаш мазмунан ҳар хил бўлган мустақил лексемаларни (омонимларни) фарқлашда тилшуносликда қулай ва енгил усул-манتيқий омилдан фойдаланади, яъни шаклан ўхшаш бирликларни мазмун томони ўзаро боғлиқ, алоқадор бўлмаганда уларни мустақил тил бирликлари деб ажратади. Юқоридаги гаплар таркибида ишлатилган сўзлар маъно қиррасига муносабат англатувчи ифода семаларига кўра ўзаро ажралиб туради. Ушбу тил бирликлари қаторидаги лексема семемаларнинг таркиби бир хил эмас. Уларда асосан аташ ва вазифа семалари бир хил, аммо ифода семалари эса ҳар хил. Ифода семаларига кўра, бу лексик қаторнинг лексемаси заиф, белгисиз аъзо сифатида мавжуд. Нутқий маъно кўринишларини (вариантларини, хусусийликларни) тил семаларига (инвариант, бутунликлар, умумийликлар) бирлаштириш ниҳоятда қатъий ва жиддий масаладир.

Тилшунослик ушбу масалани ҳал этишда, юқорида кўриб ўтилган қуршов (contrast distribution), лексеманинг қўшничилик (syntagmatic) муносабатлари, меъёрий ва ғайримаъёрий бошланиш, лексеманинг бирикувчанлиги ва боғлиқ қуршов тушунчаларидан кенг фойдаланилади. Булар билан бир қаторда мазмуншунослик (semasiology) соҳасида қўлга киритилган улкан ютуқлардан маънолар ўртасидаги тарихий боғланиш, алоқадорлик усулидан ҳам фойдаланилади. Бунинг учун даставвал боғлиқ қуршов ва лексемаларнинг валентлиги (valency) тушунчалари билан чуқурроқ танишиб чиқишимиз лозим.

Мустақил лексемалар (семемалар) хоҳлаган қуршовда ҳатто айнан бир хил қуршовда кам кела олиши учун уларнинг қуршови мустақил, эркин бўлади. Шу сабабли қуршовлар ўзаро зид булиб, ўзаро фаркланиб туриши ҳам, бир хил бўлиши ҳам мумкин, яъни қуршови чегараланмайди.

Агар нутқий маъно турлари муайян қуршовда, яъни маълум санокли сўзлар доирасида воқеалаша олса, бундай қуршов боғлиқ қуршов деб юритилади.

Лексемалар барқарор (доимий, тургун) қуршовларда ҳам иштирок

этади. Барқарор (доимий) куршов шаклан ва қурилиши жиҳатидан бўлинувчан бўлсада, маъно, мазмун жиҳатидан тургун, бўлинмас тил бирлиги, алоҳида семема сифатида юзага келади. Шунинг учун барқарор (доимий, тургун) куршовлардаги маънолар лексеманинг мазмун тузилишига кирмайди.

Турғун куршовли лексема жиҳатидан алоҳида тил бирлиги бўлганлиги сабабли эркин ва боғлиқ куршовли лексема билан шаклдошлик муносабатига кира олади. Масалан: lion (шер, арслон), лексемасидаги "wild animal," ёки "animal of prey" ва "brave" (довюррак, шерюррак, ботир) семемаларининг икки мустақил семема сифатида баҳолана олмасликларининг бош сабаби шундаки, бу мазмуний турларининг орасидаги алоқадорликнинг боғланишининг жуда яқинлигидир. Аммо шунингдек, семема турини тўла-тўқис нутқий маъно кўриниши деб баҳолаш ҳам мумкин эмас. Чунки у биринчидан, «фақат нутқ» шароити билан эмас, балки мураккаб метафорик жараён - етакчи семемадаги бир қатор семемаларни четлаштириш ва бошқа бир қатор семемаларни кучайтириш, меъёрдаги оддий семемаларни шу ҳисобда «кучли, шахсий, ижобий баҳо» семемасига алмаштириш асосида юзага келган. У нутқда жуда кўп маъно кўринишларига эга бўлиши мумкин. Шу боис семема (lion) семемасининг муайян, мазмун тури сифатида баҳоланиш ва тил босқичидаги бирлик-деб қаралиши, луғатларда қайд этилиши мақсадга мувофиқдир.

Гапда маълум бўлак вазифасини ўташ вазифа семемасининг "мустақил гап бўлиб келиш" ифода семаси уларнинг вазифалари таркиби орасида катта фарқлар бор. Чунончи "гапда маълум бўлак вазифасида келиши" семаси "гапда муайян бўлак бўлиб кела олиш" каби тур семаси билан аниқланиши ўзининг тескарисига ўтиши (масалан: соф предлог, боғловчи ва юкламаларда) ҳам мумкин. "Мустақил гап бўлиб келиш" семаси эса таркибан жуда мураккаб бўлиб, гапнинг барча грамматик категориялари маънолари (шахснинг борлиққа муносабати - майл маъносини, ҳукмнинг нутқ пайтига муносабати маъносини - замон маъносини, тасдиқ ёки инкорни, шахс ва сон маъноларини) ўз ичига олади. Шунинг учун сўзнинг кесим вазифасида тўлиқ

ёки тўлиқсиз гап таркибида келиши билан унинг алоҳида гап бўлиб келиши орасида кескин фарқ бор.

Энди "to break" феълени таҳлил қилиб кўрайлик. Бу каби феълларда семантик объект ўз ўрнини синтактик субъектга алмаштириши мумкин.

Лексик семантик вариантларнинг бундай деривациясининг натижаси турлича бўлиши мумкин.

1)"Иш ҳаракат" категориал семантикаси "жараён" ёки "ҳолат" маъносига ўзгариши мумкин. Бу ўзгаришлар формуласи бундай йуналишда бўлади:

make-become; bring-come to; effect-admit of being effected. to roll (V+/V:); бурамоқ- буралмоқ, айлантормоқ - айланмоқ. to clear(V+/V:) make clear - become clear, (осмон ҳақида) тозаламоқ-тозаланмоқ. to burn (V+/V:)- make burn, become burnt - ёндирмоқ - ёнмоқ.

Жадвал № 1 to break феълининг семантик структураси.

№	Лексик - семантик вариатнинг тили ва маъноси	Белгининг Семантик йуналишининг ономаσιологик модели	Сўзлар семантик категорияси босқичидаги мантикий семантик объект-субъект муносабатлари	Минимал синтагмаларда предмет отлашиши семантик мослиги
1.	Объект ЛСВ "бузмоқ"	S V O	Саналадиган предмет ёки шахс устидан бузгунчилик, вайрона гарчилик ҳаракати	<i>to break a plate to break a glass</i>
2.	Объект АСВ "йиртмоқ, узмоқ, ёрмоқ"	S V O	шахс ёки кучларнинг нарсалар устидан вайрона гарчилик ҳаракати	<i>to break water to break a thread</i>
3	Объект ЛСВ "бузмоқ"	S V O	Шахс томонидан қоида, қонунларни бажармаслик	<i>to break the law to break the rule</i>
4.	Объект ЛСВ "бузиб қўймоқ бузмоқ"	SV O	Жараён ва ҳолат оқимининг бузилиши.	<i>to break silence to break monotony</i>
5	Объект АСВ "издан чиқармоқ, раво кўрмоқ"	V O	Инсон руҳий ҳолатини бузиш	<i>to break one's health, spirits.</i>
6	Объект ЛСВ "ўргатмоқ, тўғри ламоқ, чек қўйиш, бартараф қилмоқ"	S V O	Объектда мав- жуд бўлган ёқимсиз, ноқе рақ сифат, одатларга чек қўйиш	<i>To break beast.horse etc.</i>

7	Объект ЛСВ тарбияламоқ, чек кўймоқ, йўқотмоқ.	S V O	Инсонда мавжуд бўлган ноқерак одатларга чек қўймоқ.	<i>to break kids of their obedience</i>
8	Субъект ЛСВ",бошланмоқ	S V	Ҳодиса, вақт оралигининг бошланиши.	<i>The war broke The law breaks</i>
9	Субъект ЛСВ Синмоқ таслим бўлмоқ, абгор бўлмоқ.	S V	Инсон ҳаётининг барбод бўлиши	<i>His health will break.</i>
10	Субъект ЛСВ "ёриб чиқмоқ, отилиб чиқмоқ "	S V Prep O	Субъектини бир зумда бажаради ган иш-ҳаракати	<i>Tears broke from his tears.</i>
11	Субъект ЛСВ "алокани узмоқ ,чек кўймоқ, бас қилмоқ, йиғиштириб кўймоқ	S V Prep O	Субъектининг объект билан дўстона қариндо шлик ва бошқа турдаги муноса батларни узиш.	<i>He broke with his parents</i>
12	Субъект ЛСВ"ёриб кирмоқ, ёр илмоқ, ёпирилмоқ ўзини урмоқ "	S V Prep O	Субъектини бино ичида мақ садга йўналтир илган иш-ҳаракати.	<i>They could not break into the room (house)</i>
	Субъект ЛСВ "бошланиб кетмоқ "	S V Prep O	Субъектини кўқисдан бир он бир иш-ҳаракатни тезлик билан бошлаб юборилиши	<i>To break into laughter.</i>

to fry(V+/V:) - to cook, undergo cooking "пиширмоқ - пиширилмоқ". to darken(V+/V:)- make or become dark, қорайтирмоқ - қораймоқ. to settle(V+/V:) - establish or become established ўрнатмоқ-ўраламоқ. to join(V+/V:)-l) put together. 2)become member.

1) кўшиб олмоқ:

2) аъзо бўлмоқ.

to shut(V+/:)-l)move (door, lid, lips)into position to stop aperture. .

2) become or admit of being close. 1)ёпмоқ 2)ёпилмоқ.

to finish(V+V:) - bring to an end-come to an end — тугатмоқ - тугалмоқ.

to evaporate(V+/V:) - convert into vapour; become vapour, бузлатмоқ - бузланмоқ;

to feel(V+/V:) - explore by touch.have sensation by touch пайнасламоқ - сезмоқ;

to spoil(V+/V:) - injure so as to render unfit; to become unfit - бузмоқ -

бузилмоқ. to stop(V+/V:) -bring to a stand; come to a stand; тўхтаммоқ – тўхталмоқ.

Бу каби икки йўналишли объект-субъект феълларининг пайдо бўлишига асос бўлиб сўзнинг бош ва ҳосила маънолари ўртасидаги муносабатлар (мантикий), уларнинг феъл хоссаларига таъсири натижаси бўлиб чиқади. Бу ўринда феъллар инсон фаолияти турли соҳаларининг характеристикаси, одамларнинг жисмоний, физиологик, ахлокий ва аклий фаолияти ва эмоционал ва эспрессив ифода усулларини билдирувчи феъл маънолари бўлиб чиқади.

Худди шу мантикий қонун асосида ва субъект-объект ономасиологик формула доирасида феъл хоссаларининг фақатгина категориал маъносига ўзгариб қолмасдан балки унинг конкрет лексик маъноси ҳам ўзгариши мумкин. Бундай ўзгариш натижасида субъект ЛСВлар феъл маъносини тўлдиришга хизмат қиладиган кўшимча адвербиал тўлдирувчилар талаб қилиши мумкин. Масалан:

to eat - объект ЛСВ - to eat an apple - олма емоқ

субъект ЛСВ - the apple eaten(well) - олма ширин.

to fish - объект ЛСВ - to fish a pond - ҳовузда балиқ тутмоқ.

субъект ЛСВ - the pond fishes (well) - ҳовузда балиқ кўп.

to taste - объект ЛСВ - to taste a pil - пирогни таътиб кўрмоқ.

субъект ЛСВ - the pie tastes nice - пирог ширин.

to sell - объект ЛСВ - to sell newspapers - газета сотмоқ.

субъект ЛСВ - the newspapers sell like hot potatoes - газеталар иссиқ картошкадек кетмоқда.

to kill - объект ЛСВ - to kill an animal - ҳайвонни ўлдирмоқ.

субъект ЛСВ - the animal kills good (yields much meat when killed)
-ҳайвон кўп гўшт беради.

to feel - объект ЛСВ - to feel joy - шод бўлмоқ

субъект ЛСВ - his dress felt tight - унинг кўйлаги тор эди.

Симметрик ҳаракат феълларига бундан ташқари: burst, crack, decrease,

develop, divide, ease, explode, fill, hang, improve, shape, smooth, wake, worry, wreck феълларини ҳам киритиш мумкин.

Шундай қилиб объект-субъект феълларини семантик деривацияси конверсиялаш йўли билан амалга оширилади. Бу ҳолда 2 хил натижа кузатилиши мумкин.

Биринчи ҳолатда фақатгина категориал семантикагина ўзгариб қолмай балки субъект ва объект ЛСВ ларнинг лексик маънолари ҳам бутунлай ўзгариб кетади, фақатгина семалар йиғиндисига ўзгариб қолмай мантикий муносабатлар табиати ҳам ўзгариб кетади.

Мазкур хоссали объект ЛСВнинг семантик объекти субъект ЛСВ нинг семантик субъекта бўлиб қолгач, у феъл томондан характерланаётган ноактив мавжудот ёки нарсани билдиради.

Икки йуналишли субъект-объект феъллар лексика-синтактик деривациясининг иккинчи усули бу объект феълларининг ўзлик олмошлари билан ишлатилиши бўлиб, фанда у рефлексивизация деб аталади.'

Объект феъл рефлексивлашганда у объект йўналишини олади, ўзлик олмоши билан ифодаланган синтактик объект эса, ифода планида семантик субъектга мос тушади. Бу жараённинг натижаси турлича бўлиши мумкин. Бу гуруҳ феълларда индивидуал лексик маъно ўзгариши содир бўлмайди. Бошқаларда эса янги ЛСВ пайдо бўлади. Қиёсланг:

- 1) *Lodovico lowered himself slowly into his leather chair (stone 19) "Креслога чўкди"*
- 2) *The master used both hands to raise himself to a commanding position over the boy. (кўтарилиш).*
- 3) *He brought the discussion back to himself "ўзига олди"*
- 4) *Michelangelo could not bring himself to leave the palace, (stone 159)-*
Микельанджело саройни тарк этишга ўзини мажбур қила олмади.

Кўп ҳолатларда олмошлар фақатгина ўзларининг асосий функциясини бажарадилар ва бунда улар феъл хоссаларини ўзгартира олмайдилар. То mesh (У+/refl)феъллини кўриб чиқайлик.

1) catch someone(bird) in net - тўрга илинтирмоқ
2) catch oneself in net - тўрга илинмоқ to cure (V+/refl) - 1)to restore a person to health.

2) to get healthy again, to find(V+/refl)-

1) ниманидир топмоқ.

2) ўзининг йўлини топмоқ.

3) кимнидир топмоқ.

to marry - уйланмоқ, take a wife - хотин олмоқ, to walk - сайр қилмоқ to take a morning saunter - эрталабки сайрни адо қилмоқ

Икки йўналишли феълларнинг куйидаги турлари бор:

1. Феъллик хоссасининг йўналишига кўра:

а) субъект-объект феъллар(come каби)

б) объект-субъект феъллар(take, get каби)

2. Лексика-семантик деривацияси турига кўра:

а) семантик субъектнинг паузацияси

б) семантик объектнинг тушириб қолдирилиши феъл томондан англашилган иш-ҳаракатнинг касбий иш-ҳаракат каби хусусийлаштиради.

в) субъект феълнинг транзитивацияси, яъни семантик объектнинг киритилиши.

г) конверсиялаш, яъни семантик объектни синтактик субъектга алмаштириш, квази-пассив феъллар: объект ЛСВ феъллар: to saw - арраламоқ, субъект ЛСВ феъли capable of being sawn - арраланмоқ.

д) конверсиялаш, яъни семантик объектни семантик субъектга айлантириш: to fish a pond - the pond fishes well.

to taste a pie - the pie tastes nice ва х.к.

е) таркибида рефлексив олмошлари бўлган феъл-лексемали гапларда лексик, синтактик, семантик, (номинатив) ва синтактик (коммуникатив) актантлар орасидаги ўзаро муносабатларнинг турличалиги. Масалан:

To prove somebody's quilt - кимнингдир айбини исботламоқ.

To prove oneself guilty - айби исботланмоқ, айбдор деб топмоқ.

ж) Феъл индивидуал семантикаси ўзгармай туриб категориал маъносининг "иш-ҳаракат" ва "ҳолат"га ўзгариши.

Ҳаракатни билдирувчи феълларининг семантик хусусиятлари ҳақида гапирганда уларнинг бир тури - нутқ амали феъллари билан алоқаси ҳақида гапириб ўтиш жоиздир. Нутқ амали буйруқ - илтимос, дарак - хабар, сўроқ, табриқ, хитоб каби кўринишларга эга. Нутқ амалининг бу кўринишлари мақсад ва структура томонлардан ўзаро кескин фарқ қилади. Буйруқ-илтимосни билдирадиган нутқ тури билан сўроқ ёки хитобни билдирадиган нутқ турларининг бир-бирига ўхшамаслиги бу фикрнинг ёрқин далилидир.

Нутқнинг функционал кўринишларини мустақил амаллар, мустақил психик актлар сифатида тасаввур этамиз. Нутқ фаолиятининг бу кўринишлари тилда ўз ифодалари системасига эга.

Нутқий даъват феъллари нутқ феъллари семантик майдонининг бир қисмини ташкил этади. Бу феъллар қимнидир бирор амалга, ҳаракатга ундаш, мажбур қилиш учун ишлатиладиган нутқ турларини билдиради. Каузатив сабаб - натижа муносабатини уз ичига оладиган тушунча экани маълум. Фараз қилайлик, семинар машғулоти ўтказаетган ўқитувчи студентлардан бирига: "Сиз гапиринг" - деди. Бунга жавобан студент ўрнидан туриб сўзлай бошлади.

Бу лавҳада биз сабаб - натижа муносабати билан ўзаро боғланган икки содда ситуацияни кўриб турибмиз:

- 1) ўқитувчининг студентга гапиришини буюриши ва
- 2) студентнинг сўзлаши.

Бу икки ситуациянинг биринчиси- сабаб, иккинчиси- оқибат-натижадир. Мазкур лавҳадаги ситуацияларнинг каузатив боғланишини буюрмоқ (ўқитувчи студентга сўзлашни буюрди), сўрамоқ (ўқитувчи студентдан гапиришини сўради) каби феъллар билан ифодалаш мумкин. Каузатив ситуацияни даъват, каузация элементини кўрсатиш бу типдаги феъллар маъносининг фарқловчи (дифференциацияловчи) семасини ташкил этгани учун, бу феълларни, шартли равишда, нутқий даъват феъллари деб

атадик.

Шуни айтиш керакки, каузатив муносабат ўзбек тилида морфологик йул билан ҳам ифодаланади. Биз бу ўринда феълнинг каузатив даражасини кўзда тутаямиз. Бу даража ёрдамида «...феъл орқали ифодаланган ҳаракатни бажариш учун субъектни кўзғотиш, мажбур қилиш, ундаш каби маънолар» англашилиши маълум. Агар нутқий даъват феълларнинг маъносига юқорида берилган характеристикани эсласак, уларнинг маъноси билан кўзғотиш даражасининг маъноси орасида маълум яқинлик, ўхшашлик борлигини пайқаш қийин эмас. Ўзбек тилидаги кўзғотиш даражаси маъносининг ўзига хослиги уни бошқа тилларга, хусусан рус тилига солиштирганда аниқроқ сезилади. Рус тилида бу даражага тўғри келадаган махсус граматик категория йўқ. Шунинг учун ўзбек тилидаги кўзғотиш даражасининг маъноси рус тилида лексик воситалар ёрдамида берилади. Бундай воситалар қаторига приказать, велеть, принудить, позволить каби сўзлар киради. Масалан:

**Ақромжон... кўпроқ бизни гапиртиришга... ҳаракат қиларди.
(А.Қаххор).**

- Ақромджон всячески старался заставить нас... говорить.

. Шундай экан, нутқий даъват феъллари маъносида каузация элементининг хослигини тўғри тушиниш учун биринчи галда ўзбек тилидаги морфологик каузативнинг маъносига таққослаб ўрганмоқ лозим.

Юқорида берилган каузатив ситуациянинг муҳим, зарурий элементларидан бири ўқитувчидир. Уни **А** символи (агенс сўзининг бош ҳарфи), билан кўрсатамиз. Ситуациянинг зарурий элементларидан яна бири студент. Уни **П** символи (пациенс сўзининг бош ҳарфи) билан кўрсатамиз. Мазкур ситуацияда ўқитувчи билан студент эмас, балки ўқитувчининг буйруғи билан студентнинг гапириши ўзаро боғланган. Ўқитувчининг буйруқ бериш ҳолатини **S1** символи (лотинча статус//status сўзининг бош ҳарфи), студентнинг гапириш ҳолатини эса **S2** символи билан кўрсатамиз. Юқорида айтиб ўтилганидек, ўқитувчининг буйруқ бериш ҳолати билан студентнинг гапириш ҳолати ўзаро каузация йўли билан боғланган. Бу

муносабатни К симболи (каузация сўзининг бош ҳарфи) билан кўрсатамиз. Тасвирланаётган ситуациянинг компонентлари булар билан чекланмайди, албатта. Воқеанинг қаерда содир бўлгани, ўқитувчининг буйруқни қандай формада бергани, студентнинг нима тўғрисида гапиргани ва бошқалар ҳам мазкур ситуациянинг элементлари ҳисобланади. Лекин булар мазкур каузатив ситуация учун типик, зарурий компонентлар эмас. Булар ўзгарувчи факультатив компонентлардир. Шунинг учун ситуациянинг символик модели тўғрисида гапирганда бу элементларни назардан соқит қилиш мумкин. Бу ситуация ўқитувчининг гапи студентни сўзлашга (гапиришга) мажбур этди типидagi гапда ўзининг тўла, изчил ифодасини топади. Бу гапда ситуациянинг ҳар қайси элементига алоҳида лингвистик бирлик (сўз)тўғри келади: агенс *ўқитувчи* сўзи билан, пациенс *студент* сўзи билан, пациенс ҳолати *сўзламоқ* (гапирмоқ) сўзи билан, каузация эса *мажбур этмоқ* сўзи билан ифодаланади. Бу семантик моделнинг ўзбек тилидаги лексик - синтактик трансформациялари кўпинча морфологик каузативли конструкциялар ва таркибида нутқий даъват феъллари қатнашган конструкциялардан иборат бўлади.

Энди мана шу икки хил конструкциялардаги морфологик каузатив, билан нутқий даъват феълларининг семантик хусусиятларини ўзаро таққослаб кўрамиз. Тасвирланаётган семантик моделнинг морфологик каузативли трансформацияси **"ўқитувчи студентни сўзлатди"** кўринишга эга.

Бу конструкцияда грамматик каузация юз берганини пайкаш қийин эмас. Каузатив ситуация элементларидан агенс, пациенс ҳолати ва каузация мазкур конструкцияда (ўқитувчи, студент, сўзлатмоқ сўзларида) ўз ифодасини топган. Бундай эллипсиснинг юз бериши конструкция таркибидаги морфологик каузативнинг семантик табиатидан келиб чиқади.

Морфологик каузативли конструкцияда семантик таъкид асосан натижа ҳолатга қаратилган бўлади. Шунинг учун каузация билан пациенс ҳолати бир мураккаб ҳодиса сифатида тасавур қилинади ва конструкцияда

бирга ифодаланади. Буни символик равишда (S_2 K) тарзида кўрсатиш мумкин. Келтирилган мисолдаги сўзлатмоқ феъли биринчидан пациенснинг маълум амал бажаргани, яъни гапирганини ва иккинчидан бу амални ўз ихтиёри билан эмас, балки бировнинг талаби билан бажарганини (яъни каузация актини) ифодалайди. Бундан пациенс ҳолати билан каузация акти элементлари морфологик каузатив маъносининг таркибий қисмларини ташкил этишини англаш қийин эмас. Морфологик каузативли гапнинг семантик модели куйидагича кўринишга эга: [a] [n] [S_2 K]

Морфологик каузативли гапда семантик таъкид пациенс ҳолатини ифодалашга қаратилган бўлиши юқорида кўрсатилди. Агенснинг ҳолати (яъни каузация усули) элементининг дискрет ифодаланиши бундай конструкция учун факультатив элемент ҳисобланади. Шу важдан каузация воситаси (S_1) морфологик каузативли конструкцияда кўпинча ифодаланмай қолади. Мисол учун "**Она ўғлини уйғотди**" гапини олиб кўрайлик.

Бу гапда агенс (**она** сўзи билан), пациенс (**ўғил** сўзи билан), пациенс ҳолати ва каузация акти (**уйғотмоқ** сўзи билан) ифодаланган. Лекин унда агенс ҳолати (каузация воситаси)нинг дискрет лингвистик ифодаси йўқ. Морфологик каузативнинг маъносидаги агенс ҳолати (каузация воситаси) ни кўрсатувчи сема абстракт ҳарактерига эга. Лекин бу сабабнинг нимадан иборат эканини мазкур гап таркибидаги лингвистик воситаларнинг биронтаси ҳам кўрсатмайди. Бошқача қилиб айтганда, бу сема типиклашган, умумий (яъни семантик) валентликни билдиради. Бу валентликни конкретлаштириш, яъни морфологик каузатив таркибидаги сабаб абстракт семасини актуаллаштириш ҳар гал махсус лингвистик элемент воситасида амалга оширилади. Агар агенс ҳолати (каузация воситаси) ни кўрсатишга зарурат тугилса, биз уни тегишли сўз ёки сўз бирикмаси билан кўрсатамиз. Масалан: *Она ўғлини турткилаб уйғотди ёки она ўғлини чақириб уйғотди* ва ҳаказо.

Тасвирланган каузатив ситуацияни энди нутқий даъват феъллари қатнашган конструкциялар ёрдамида ифодалаб курайлик:

Ўқитувчи студентга сўзлашни буюрди

(ёки ўқитувчи студентдан сўзлашни сўради, ёки ўқитувчи студентни сўзлашга ундади ва шу кабил ар).

Агар нутқий даъват феъли қатнашган конструкция морфологик каузативли конструкция, билан таққослаб кўрилса, улар орасида мазмун томондан принципиал фарқ йўқлиги маълум бўлади. Хар икки конструкцияда каузатив ситуациянинг зарурий элементлари ифодаланган. Лекин бу конструкцияларнинг ифода планида жиддий бир фарқ бор.

Морфологик каузативли конструкцияда каузация акти пациенс ҳолати билан биргаликда ифодаланган бўлса (формуласи (S_1K)), нутқий даъват феъли қатнашган конструкцияда каузация актив агенс ҳолати билан биргаликда ифодаланган (S_1K) .

Нутқий даъват феъли қатнашган конструкциянинг семантик модели куйидагича кўринишга эга: $(a) (n) (S_2) (S_1K)$.

Моделдаги каузация акти билан каузация воситаси (агенс ҳолати)нинг биргаликда кўрсатилиши нутқий даъват феъллари маъносининг ўзига хослигидан келиб чиқади.

Нутқий даъват феъли қатнашган конструкцияда семантик таъкид сабаб ҳолатга, каузация воситасига қаратилган бўлади. Бунинг сабаби шундаки, каузация акти билан каузация воситаси (пациенс ҳолати) мураккаб бир амал сифатида конструкцияда биргаликда ифодаланади.

Бошқача қилиб айтганда каузация акти билан каузация воситаси(агенс ҳолати) элементлари нутқий даъват феъллари маъносининг таркибий қисмларини ташкил этади. Юқорида келтирилган мисолда буюрмоқ феъли студентнинг маълум амални (сўзлаш амални) бажаришга ундалганинигина эмас, балки, шу билан бир қаторда, унинг бу амални бажаришга қандай восита ёрдамида ундалганини (яъни нутқ, гап ёрдамида ундалганини) ҳам билдиради.

Нутқий даъват феъллари қатнашган конструкцияларда семантик таъкид сабаб ҳолатига қаратилгани учун натижа ҳолатнинг дискрет ифодаланиши

факультатив характер касб этади. Нутқий даъват феълларининг маъносидаги пациенс ҳолати, яъни натижа ҳолати (**С**ни) кўрсатувчи схема типиклашган, умумий, абстракт валентликни билдиради. Бу валентликнинг конкретлаштирилиши ҳар гал эксплицит лингвистика воситалар ёрдамида амалга оширилади.

2.3. Феъл семантикасини таҳлил қилишда майдон назариясининг қўлланилиши.

Лингвистик таҳлилнинг асосий мақсадларидан бири бу таҳлил жараёнида ҳар бир нарсанинг моҳиятини шу нарсанинг ўзига ўхшаш, айти вақтда ундан фарқли ва ҳатто, унга зид бошқа нарсалар билан бўлган муносабати орқали оча олишга қобил бўлишдир. Тил бирликларининг ўхшашлик (paradigmatic), кўшничилик (syntagmatic) ва поғонали (hierarichal) каби асосий муносабат турлари, уларнинг моҳияти ҳақида батафсил гапириб ўтмасак ҳам бўлаверади. Чунки бу мазкур диссертацион ишнинг олдида қўйилган вазифалар жумласига кирмайди. Тизим қонуниятлари билан тилни система сифатида ўрганиш усуллари билан танишишдан мақсад эса инглиз тилидаги ҳаракатни билдирувчи феъллар семантикасини чуқур ўрганиш ва мазкур маънони ифода этувчи лексемаларни систематик нуқтаи назардан ўрганиш йўллари белгилаб олишдир. Лексемаларни тизим сифатида ўрганишдаги асосий мезон уларни ўзаро ички муносабатлар асосида муайян қаторларга, гуруҳларга, тур ва туркумларга - катта-кичик парадигмаларга (ўхшашлик қаторларига) бирлаштиришдир. Шундай қатор, гуруҳ, тур ва туркумларда-лексемаларнинг ўзаро шакл ва мазмун муносабатларида ҳар бир лексеманинг, лексема қаторларининг, гуруҳларининг моҳиятини, табиатини билиш, аниқлаш мумкин бўлади. Лексемаларнинг ўзаро муайян ўхшашлиги, фарқи ва зидлиги каби маъно муносабатлари асосида бирлашган гуруҳлари эса лексик система ёки луғавий система деб юритилади. Луғавий система (Vocabulary system) ҳам, барча тил тизимлари каби поғонали (иерархик) қурилишга эга бўлади. Яъни луғавий тизимнинг ўзи мураккаб - бир неча таркибий қисмларнинг бирикишидан ташкил топади. Ҳар бир таркибий қисм

эса ўз навбатида мураккаблиги билан ажралиб туради. Бинобарин буларнинг ҳар иккиси (дастлабкиси ва охиригиси) ҳам мураккаб бўлиб, бу жараён алоҳида, якка сўзгача давом этади.

Тил луғат таркибини тизим тарзида ўрганиш янги нарса бўлсада бу йуналишда ҳаракатлар аввал ҳам мавжуд бўлган. Қуйида биз бу масаланинг қисқа тарихи билан танишиб чиқамиз. Сўз маъноларини тизим сифатида, яъни майдон ёки бошқа турли лексик-семантик гуруҳ каби тушунчалар ёрдамида гуруҳлаш эски семантикага оид ҳодиса. Тил луғат таркибидаги бу каби гуруҳлар уларнинг қандай деб номланишидан қатъий назар, яъни улар антонимик қаторларми, синонимик қаторми, тематик гуруҳларми - булар ҳаммаси лексик ёки семантик майдон деб аталиши бир тушунчанинг турли кўринишларидир. Лекин одатда «майдон» атамаси сўзларнинг анчайин катта гуруҳига нисбатан қўлланилади.

Турли тадқиқотчилар тил луғат таркибининг тизимий характериға турлича ёндошганлар ва ўз нуқтаи назарларига кўра турлича майдонларни топганлар. Шу нуқтаи назардан уларни қуйидагича гуруҳлаш мумкин.

М.М.Покровскийнинг майдон назарияси. 1890 йилда рус олими М.М.Покровский¹ тил луғат таркибини тизим тарзида ўрганиш вазифасини ўз олдиға мақсад қилиб қўяди. У уч мезон асосида майдонларни белгилайди.

- 1) тематик гуруҳлар (бунда сўзлар бир тасаввур доираларига мансуб бўлади);
- 2) синонимия;
- 3) морфологик алоқалар.

М.М.Покровский томонидан аниқланган майдонлар одатда иш-ҳаракатни бажарувчилар номи, иш қуроллари номи иш-ҳаракат турлари, ҳамда янада мураккаброқ муносабатлар асосига ўрнатилган, масалан феъллашган отларнинг феълларға муносабати асосига алоқадор бўлиши мумкин.

«Ўхшаш тасаввурлар» тизимини бу тилшунос ижтимоий ва хўжалик

---

¹ М.М. Pokrovsky. *Machina. Eine Semaciologische Skizze. Indo-Germanische for Stungen.* N49,1931.

хаётининг турли ҳодисалари тизимлари билан боғлади.

Лексик майдонлар назариясининг кейинги кўриниши немис тилшуноси Иост Трир¹ томонидан яратилган бўлиб 1931 йил майдон назариясига аниқлик киритиб уларни лексик ва тушунчалар майдонига ажратишни тавсия қилди. Тушунчалар майдони бу марказий тушунча атрофига марказлашган, ўзаро бир бирига боғлиқ тушунчаларнинг кенг тизимидир. Лексик майдон қандайдир бир сўз ёки унга сўзлар боғлаш ёрдамида ясалади. Лексик майдон тушунчалар майдонинг фақат бирор бир қисмини ташкил этади, қолган қисми эса бошқа бир лексик майдон томонидан қопланади.

Ифода планида тушунчалар майдони мозаикасимон ташкил этувчилардан тузилган бўлади. Й.Трир луғат таркибини турли рангдаги бирликларнинг иерархик тизими шаклида берди-ки, энг юқори рангдан энг куйи ранггача, яъни алоҳида бир сўзларга бўлди. Бу тизимда сўзга бўйсинувчи роль берилган. Й.Трир томонидан ишлаб чиқилган принципга кўра, тил луғат таркибини ўрганишни моддий дунё предметларига қарши кўяди. Бу концепция тилшуносликдаги бошқа йўналиш вакиллари томонидан қаттиқ танқид остига олинади.

Кейинги майдон назарияси В.Порцигга тегишли бўлиб, у 1934 йилда тўлиқ шаклланиб бўлган. В. Порциг ўз назариясини яратишда шу нарсага эътибор бердики, ўзбек тилидаги «ушламоқ», инглиз тилида "to hold" ёки "to grasp" феъллари тилда "кўл" деб номланган отнинг бўлишини тақозо этади. Лекин тескари алоқа мавжуд эмас, яъни кўл билан фақатгина ушланмайди, балки бошқа кўп иш-ҳаракатларини бажариш мумкин. Мана шу асосда В.Порциг тилда "элементар семантик майдонлар"ни топдики, уларнинг ядроси бўлиб ҳар доим феъл ёки сифат бўлади, чунки сўз туркумлари ҳар доим кесим вазифасини бажаради.

Масалан:

To hold - a hand

ушламоқ - кўл

---

¹ Iost Trir. Der Deutsche Wortschatze im zimbetziere ferstandes. Die Geschichte Eines Sprachliches Feldes. V.I., 1931., Htidelberg

To bark - a dog	хурмоқ - ит
To wink - an eye	қисмоқ - кўз
To bite - teeth	тишламоқ - тиш
White – hair	окарган - соч

Кейинги пайтларда бу каби майдон назарияси тилнинг чуқур ёки қуйи семантик структураси асос бўлиб хизмат килди.

Лексик майдонларнинг мавжудлигининг ўзи тилда сўзларнинг бир бири билан боғланиши нутқда айниқса яққол намоён бўлади. У турлича характерга эга ва тип сифатида умумлаштиришга йўл қўяди. Энг кучли боғланишлар «порциг майдони»га тегишли сўзларга тегишлидир. Бу ўринда нутқда феъл ёки сифатнинг келиши мое келувчи отнинг қандай бўлишини олдиндан айтиб бериш имконини беради. Масалан. *Where is it barking ?*, *What is singing ?*, *I-can't bite it.* - *Қаерда вовиллаяпти? (ит ҳақида)*, *Сайраётган нима? (қуш)*, *Мен буни тишлай олмаяпман (тишим билан)*.

Айрим ҳолатларда эса сўз маъносини пайқаб олиш мумкин бўлган ҳеч қандай белги топилмайди ва келадиган сўзнинг маъносини айтиб беришнинг имкони бўлмайди. Масалан:

- Боши ..... (осмонга) етди
- Тарвузи..... (қўлтиғидан) тушди
- Оғзи..... (қулоғига) етди
- Бир..... (ёқадан) бош чиқармоқ
- (тишини) кайрамоқ

Қуйидаги жадвалга эътибор беринг:

№	Феъллар	Бор кучи билан	Секин-аста	Чин юракдан	Жони борича	Қорни га сиққа нича	Юрагини ховучлаб
1	югурмоқ	+	+	-	+	-	+
2	ашула айтмоқ	+	+	+	-	-	-

3	севмоқ	-	-	+	-	-	-
4	Қўллаб қувватламоқ			+			
5	овқатланмоқ	-	+	-	-	+	-
6	кўрмоқ	-	+	+	-	-	-
7	кўрмоқ	-	-	-	-	-	-
8	эсмоқ	+	-	-	-	-	-
9	гапирмоқ	-	+	+	-	-	-
10	тепмоқ	+	+	-	-	•	-

Бу жадвалда «кучли» тушунчасини билдирувчи, "жуда" сўзларининг синонимлари келтирилган.

Сўзнинг бирикиш фактларининг йиғиндиси унинг дистрибуциясини ташкил қилади. Юқорида келтирилган жадвалда ўзбек тилидаги ўнта феълнинг олти равишга нисбатан тўла дистрибуцияси берилган. Лекин булар у ёки бу феълнинг дистрибуцияси тўлиқ берилди, дегани эмас. Чунки феъллар турли отлар билан боғланганда ўша отнинг хусусиятидан келиб чиққан ҳолда турли маъно кўринишларини намоён этиши мумкин. Масалан: Қуйидаги мисолларимизда рус тилидаги бир сўз инглиз ва ўзбек тилларига турлича таржима қилинади.

1. Человек идет — a man is walking - бир одам кетаяпти
2. Трамвай идет — tram runs (tram moves) — трамвай кетаяпти
3. Часы идут — clock works - соат юраяпти
4. Время идет — time flies (time passes) - вақт ўтаяпти
5. Снег идет — snow is falling - қор ёғаяпти
6. Шляпка идет — the hat is becoming - шляпа ярашди
7. Фильм идет — the film is on - кино бўлаяпти
8. Смена идет - generation to come - келажак авлод
9. Кровь идет - blood circulates - қон айланмоқца
10. Дым идет - the smoke is coming out - тутаяпти (тутун чиқаяпти)
11. Слухи идут - rumors spread - миш-миш тарқалди.

Худди шу каби англиз тилидаги *to die* феъли турли позицияларда турлича маъно билдириши мумкин. Масалан *to die*- ўлмоқ, вафот этмоқ, халок бўлмоқ, бандаликни бажо айламоқ, рихлат қилмоқ, нариги дунёга равона бўлмоқ аждодлар хузурига отланмоқ ва ҳ.к. - яъни *to come to the end of the life*. Кучма маънода эса - *to die for smth* - бирор нарсани жуда хоҳламоқ.

1. *to die for a drink* - ўзбек тилидаги «(бирор нарса учун) ўлиб турмоқ» иборасига мос келади, яъни оғзаки нутқда "ўзинг ҳам ўлиб турган экансанда" деган иборага тўғри келади.
2. *to die down*- кучини йўқотмоқ, *to lose strength*- кучдан қолмоқ, *become faint*- ҳушини йўқотмоқ .
3. *to die away*- кучсизланмоқ, *become less strong* — хира тортмоқ, *less loud*- шаштидан қайтмоқ .
4. *to die off, to die one by one* - бирма бир қирилиб кетмоқ.
5. *to die out-become extinct, come to a complete end* - бутунлай қирилиб кетмоқ, қирилиб битмоқ.

II-боб бўйича хулосалар.

Хулоса қилиб айтганда, каузатив конструкция таркибида морфологик каузатив билан нутқий даъват феъллари функционал томондан бир-бирини тўлдирувчи лингвистик воситалар майдони ташкил этади.

Морфологик каузатувда семантик таъкид каузация натижасига қаратилган бўлади. Шунинг учун конструкция таркибида каузация воситаси (сабаб)нинг дискрет ифодаланиши факультатив характер касб этади. Нутқий даъват феълларида эса семантик таъкид каузация воситаси (сабаб) га қаратилган бўлади.

Бу феъллар каузация натижасининг қандай амалдан иборат бўлиши мазкур феъллар учун семантик валентлик хисобланади. Масалан, буюрмоқ феъли пациенсинг қандайдир амални бажаришга даъват этилганини

англатади, Лекин бу амалнинг нимадан иборат бўлиши ёзмоқ, ўқимоқ ва шу каби сўзлар ёрдамида кўрсатилади. Ўқитувчи студентга ёзишни (ёки ўқишни...) буюрди каби

III-боб. Фаол ҳаракатни ифодаловчи феълларнинг когнитив ва функционал-семантик хусусиятлари.

3.1. Фаол ҳаракатни билдирувчи феълларда каузатив маънонинг ифодаланиши.

Каузация ҳам, ўтимлилик ҳам, ўзбек тили ҳолат феъллари семантик структураси учун типик эмас. Ҳолат феъллари асосан, ўтимсизлиги билан характерланади. Бу ҳолат феълларининг семантик структурасидан, ундаги динамик муайян ҳолат доирасидагина бошқа бирор предмет, денотат билан бевосита муносабатга кириша олмаслигидан, унга таъсир қилмаслигидан келиб чиқади. Вақт бундай ҳолларда ҳолатнинг давомийлигини кўрсатиб, унга таъсир қилмайди, ўтаверади.

Каузация ва ўтимлилик денотатлар орасидаги муносабатдан, таъсир қилувчи билан таъсирланувчи константаларнинг мавжудлигидан, уларнинг логик корреляциясидан ҳосил бўлади. Каузацияда пациенс-объект субъект (предмет) таъсирида ҳолатни ўзига олади, ҳолатланади.

Каузация субъект, объект ва статус константаларига эга бўлади. Улар орасидаги мантикий алоқадорлик, объектнинг ҳолатга эга бўлишида субъект таъсири, каузация воситасининг активлиги (экстралингвистик факторларнинг, фактитивликнинг мавжудлиги кабилар), доминанталиги каузатив муносабатнинг зарурий, каноник атрибутларидир.

Айтилганларга қарамасдан, ўзбек тили ҳолат феълларида каузация ҳам учрайди, лекин у имманент ходиса эмас, релятив характерга эгадир.

Семантик каузативли ҳолат феълларининг характерли хусусияти шундаки, булар нутқ фаолиятидан ташқарида ҳам нутқ фаолиятида олинганда ҳам маъносида каузатив маънони ифодалайди. Биринчи ҳолатда каузатив муносабатни билдирувчи константалар онгимизда мавжуд бўлиб, улар потенциал имконият сифатида сақланади. Иккинчи ҳолатда каузатив феълларда каузатив муносабатни бевосита ташкил қилувчиларнинг эксплицитлиги, дискрет лингвистик ифодага эгаллиги билан характерланади.

Каузатив ҳолат феъллари семантикасидаги ҳолат маъноси мантиқан пациенс билан боғланади. Бунда феълдаги ҳолатни ўзида ташувчи пациенс мавжуд бўлиб, бу ҳолат феъли маъносининг доимий, моддий компоненти билан боғлиқдир.

Каузатив феъл, ҳар доим ўтимли бўлади. Аммо ўтимли феъл ҳамма вақт ҳам каузатив бўлавермайди. Каузатив бўлмаган ўтимли феълларда ўтимлилик объект билан боғланиб, ҳолатнинг объектга утиши билан тугалланса, (масалан, кутмоқ, қопламоқ), каузатив ҳолат феълларида (асрамоқ, буриштирмақ) бирор натижанинг яъни ҳолатга эга, ҳолатли объектнинг субъект таъсирида муайян ҳолатга ўтиши ҳолатли бўлиш натижаси сифатида реаллашади. Чунки уни шу ҳолатга ўтказган субъектнинг (предметнинг) роли, актив фаолияти - сабаб сифатида изоҳланади ва бу жараёнда каузацияловчининг таъсири доминанталиги билан ҳарактерланади.

Объектнинг каузатор таъсири ҳолатга ўтишида субъектнинг активлиги, доминанталиги биринчи даражали ҳисобланади. Объект эса ҳолатни ўзига қабул қилувчи, таъсирланувчи пассив элементга айланади, аммо у таъсирланувчи константа сифатидагина пассив.

Каузация акта юз бергандан, объект ҳолатлашгандан, натижа акти реал юзага келгандан сўнг каузация объектли пассивлик доирасидан чикиб, нисбий мустақилликка ўтади. Бундай ҳолларда каузация объектнинг актив бўлиши, автономлиги фақат каузатив муносабатни, натижа актини ўзида синтезловчи ва бевосита ифодаловчи ягона константа эканлиги билан изоҳланади.

Каузатив конструкцияда логик субъект-каузация воситаси таъсир қилувчи бўлса, логик объект ҳам таъсирланувчи, ҳолатга эга бўлувчи, ҳам натижа актини ифодаловчи натижа объекта сифатида мавжуд бўлади. Бунда каузация таъсирининг объекта каузатив муносабатни ифодаловчи субъектга (предметга) айланади.

Бу жиҳатдан каузация пациенси каузатив конструкцияда натижа актини ифодалашда динамик куч, икки томонлама хусусиятга эга бўлган

константа, семантик доираси кенг денотат, натижа акти, каузация таъсирининг тугаллаган нуктаси ва шу таъсирнинг натижаси сифатида юзага келган ҳолатнинг рамзи, информатори бўлиб реаллашади.

Каузатив конструкцияда субъектнинг активлиги, объектда натижа актини юзага келтириши субъектнинг истаги, майли, хоҳиши фактивлик (психик фактор сифатида) ёки экстралингвистик факторнинг таъсирида юзага келади.

Объектнинг субъект таъсирида ҳолатга ўйиши, ҳолатли бўлиши натижа бўлса, субъектнинг активлиги (фактивлик ёки экстралингвистик таъсир натижасидаги фаолияти) пациенсга таъсири сабабдир. Семантик каузативли ҳолат феъллари каузатив муносабат нуктаи назардан гапда натижа актини ифодаловчи бирлик сифатида қатнашади. Улар сабаб ва натижа ўзаро диалектик боғлиқлик, мустақиллик оппозиция ташкил қилишни курсатади.

Семантик каузацияда натижа кўрсаткичи билан импликация воситаси каузатив ҳолат феълларида синтезланади. Ҳолат феълларидаги семантик каузацияда каузатив муносабат бир маъно структураси доирасида бўлади. Демак, натижа акти гапдаги семантик каузацияда ҳолат феъли орқали ифодаланади. Натижанинг юзага келиши сабаби, каузация воситаси эксплицит ёки имплицит ҳолда бўлади. Каузация усули формал, дискрит ифодаланмайди, аммо у объектив мавжуд бўлади. Унинг ўзида' ташувчи денотатнинг қандай хусусиятга эгаллиги, нималиги нисбатан мавҳум бўлиб, уни контекстан умумий тарзда, релятив аниқдаш мумкин. Бундай ҳолларда каузация воситаси, натижа актини юзага келтирувчи константа каузатор-денотат сифатида ҳамма вақт реал бўлади.

Ижро ҳолати феъллари қатнашган конструкцияларда объект валентлигининг актантлари эксплицитлигига кура ҳам аҳамиятлидир. Мисол:

Хатларни Дилишод ҳеч кимга кўрсатмас, идорасидаги стол галадониди сақлар. (У.Назаров)

У бир қизни севиб, неча замонлар суратини кўкрагида асраган. (О.Матжон)

Баъзан ижро ҳолати феълларида каузация субъекти (агенс валентлиги) ҳам, каузация объекти (объект валентлиги) ҳам гапда дискрит лингвистик ифодага эга бўлмайди. Бундай ҳолларда логик мавжуд каузация субъекти ҳам, объекти ҳам, уларнинг табиати, моҳияти каузатив феъл (предикация) орқали нисбатан аниқланади. Мисол:

Йигирма йил сақладим дилда. (Э.Воҳидов)

Лекин бир патирни сақнайди ҳануз. (Г.Нуруллаева)

Ўқталмоқ феъли ижро ҳолати феълларидан валентлик хусусиятига кўра фарқланади.

У тилда ҳам нутқда ҳам объект валентлиги билан бирга адресат валентлигига эга бўлади. Бу каузатив феълнинг нутқ фаолиятидаги статуей актантларининг эксплицитлиги билан характерланади. Бундай ҳолларда муайян ҳолатдаги объект каратилган предмет адресат валентлиги бўлиб реаллашади, синтактик воситали тўлдирувчи вазифасини бажаради. Феъл адресат валентлигининг актанти предмет ва шахс англатувчи лексемалар бўлади. Объект валентлигининг актанти, предмет билдирувчи сўз белгили воситасиз тўлдирувчи функциясида келади. Мисол:

Баланд зинапоя устида ўттиз чоғли солдат милтиқларини осмонга ўқталиб турар (М. Исмоилий).

Каузативли ижро ҳолати феълларида баъзан каузация воситасининг реаллашмаган типи учрайди. Бунда феъл мажхул даражада келади, ўтимли феълдан ясалади:

Сақланмоқ. Бундай ҳолларда диққат - эътибор, таъкид, асосан, объект билан статусга каратилади. Чунки мақсад объект ва унга хос энг характерли хусусият - ҳолатни ифодалаш, билдириш, объект ва ҳолат орасидаги мантиқий, объектив мослик мавжудлиги, объектив ҳақиқатни информация сифатида гап орқали беришдан иборат бўлади. Шунинг учун ҳам мажхул даражада объект билан ҳолат, улар орасидаги диалектик муносабатни бевосита англатувчи лингвистик бирликларгина гапда қатнашади. Шу сабабли асосий диққат бажарувчига эмас, балки бажарилиш доирасидан

жараён сифатида чиққан, амалга ошган, натижа сифатида юзага келган ҳолатга қаратилади ва бу натижа акти каузатув феъл маъносида реаллашади. Демак, бундай ҳолларда мақсад объекти каузация субъекти эмас, балки натижа ҳолат ҳисобланади. Каузация субъекти эса каузация воситаси реаллашган типидан фарқли ҳолда жуда кучсиз, реаллашмаган даражада бўлади. Шундай бўлса ҳам, у мантиқан абстракт ҳолда сезилиб туради. Бунда натижа объектини билдирувчи сўз предмет ифодаловчи лексема бўлиб, мажҳул даражадаги каузатив феълнинг объект валентлигини ташкил қилади. Аммо объект валентлигининг актанти бош келишида келиб, формал агенс валентлигига ўхшайди. Лекин у ҳолатнинг манбаи юзага келтирувчиси эмас, балки ҳолат ўтган, уни қабул қилган логик объектни ифодалайди. Шунинг учун ҳам у ҳолат феълнинг объект валентлигини ташкил қилади. Бундай ҳолларда ифода плани эмас, мазмун плани (мундарижа) доминанта ҳисобланади. Каузатив ижро ҳолати феълнинг каузация субъекти реаллашмаган типда феъл объект валентлигининг актанта грамматик жиҳатдан эга бўлиб келади. Мисол:

Бу хазинада инсон хуснининг дурдоналари сақланади. (М.Исмоилий)

Бундай каузатив конструкцияларда ҳолатнинг манбаи, каузатор (агенс валентлиги) - логик субъект тикланса, у воситали тўлдирувчи бўлиб реаллашади.

Семантик каузативли феъллар ҳаракатнинг ҳолати лексик - семантик группасида оз бўлиб, бунда ҳолат ҳаракатнинг муҳим белгиси, атрибута сифатида изоҳланади. Ҳаракат ва ҳолат ўзаро диалектик бирликни ташкил қилади.

Шуниси характерлики, бундай ҳолларда контекстуал ҳодиса сифатида ҳолат феъли функциясида ҳаракат ифодаловчи чўзмоц сўзи қўлланади. Ҳаракат феълнинг ҳолат маъносида келиши вақтинча, индивидуал нутқ фаолияти билан боғлиқ нутқий ҳодиса. Ҳаракат феълнинг ҳолат феъли вазифасида келиши, шу феъл билан боғланиб, уни ўраб турган лингвистик курсовга боғлиқ..

Чўзмоқ ўтимли феъл бўлиб, ундаги ҳаракат препозициядаги сўз англатган объектга ўтади. Ҳаракат ўтган объект -пациенс ҳаракат, жараён маъносига эга бўлиб, чўзмоқ сўзи орқали шу ҳаракатнинг ҳолати ифодаланади. Мисол: *Шунинг учун ҳам терговни атайлаб чўзди.* (Х. Гулом)

Чўзмоқ феълнинг ҳолат ифодаланиши унинг тергов лексемаси билан боғланиб, аналитик конструкцияни ҳосил қилишдан, семантик ва формал корреляциясидан келиб чиқадиган нутқий окказионал ҳолатдир. Каузативли *чўзмоқ* феъли каузатор таъсирида объектда юзага келган натижа актини билдиради. Натижа каузациясининг зарурий давоми сифатида юзага келади. Каузация субъекта контекстда - формал берилмаган бўлса ҳам, у мантиқан шахс ифодаловчи сўз билан боғланиб, грамматик эгага тенг келади.

Ҳаракатнинг ҳолати феълларида ҳам каузация воситасининг реаллашмаган типи учрайди. Феъл маъносининг актанти предмет англатувчи лексема бўлиб, ҳолат феълининг объект валентлигини ташкил қилади. Мисол:

Гап анча чўзилди. (О. Мухторов)

Семантик каузативли феъллар образли ҳолат феъллари микросистемасида ҳам кузатилади. Каузацияга эга образли ҳолат феъли ясама бўлиб, дериват формант ёрдамида предмет англатувчи сўздан ҳосил

to laugh a hearty laugh - чин дилдан кулмоқ

to mouth words - оғзини тўлдириб гапирмоқ

to laugh lonelen chuckle - маъносиз пиқирламоқ

a live along life - узоқ умр кўрмоқ

to fight a terrible fight - даҳшатли кураш олиб бормоқ

Худди шу моделга асосан қатор феъллар яратилдики, улардаги семантик объект мое келувчи феълларга "сифат репрезентацияси" маъносини беради. Масалан:

to nod one's approval - ўз розилигини, тасдигини бош ирғаш ёрдамида ифодаламоқ.

to nod one's recognition - бирортасини таниган (тан олган)лигини тасдиқламоқ

to smile one's consent - мамнунлик билан кулмоқ, мамнунлигини табассум билан тасдикламоқ. to laugh a day light sound -. ўз розилигини кулги билан тасдикламоқ.

Бу гуруҳга яна квази (кўринишидан) ўтимли ёки сохта ўтимли феъллар ҳам киради. Буларда синтактик ва семантик ўтимлилик мос тушмайди, уларда семантик ўтимсизлик ва синтактик ўтимлилик бир жумла чегарасида дуч келади. Масалан:

to rumble streets - кўчаларда шовқин-сурон қилиб дайдиб юрмоқ.

to journey a land - мамлакат, ўлка бўйлаб саёхатга чиқмоқ.

to walk a forest - ўрмонда сайр қилмоқ, ўрмон оралаб бемақсад дайдиб юрмоқ.

Ҳаракатни билдирувчи феъллар семантик нуқтаи - назардан камчиликка эга бўлган феъллар киради, чунки вазиятнинг тўлиқ характеристикасини бера олишга улар қодир эмас. Бунинг учун уларга фазовий ва вақт маъносини берувчи адвербиал модификатор (равишдан ифодаланган аниқловчи)лар талаб қилинади. Чунки улар ички семантик бирикиши доирасидан четда қолади. Субъект феъллар да категориал сема-субъектнинг "ҳолати, жараёни" бўлса, объект феълларида динамик семантик бўлади. У предмет англатувчи от бўлиб, ясама феъл учун мотивловчи функция бажаради.

Мотивловчи сўз семантикасида ҳолат маъносининг, феълга ҳос хусусиятининг, каузациясининг юзага келиши бевосита мотивловчи билан мотивланувчи орасидаги семантик корреляциядан ҳосил бўлади. Бунда мотивланувчи ясама ҳолат маъносигина ифодаланадиган, ўтимлиликни, каузацияни ҳам ҳосил қилади. Бундай феъл биргина жуфт феълдан иборатдир. М.: *кўз- кўзламоқ*.

Образли ҳолат феълида каузация воситаси предмет англатувчи сўз бўлиб, экслицит ҳолда синтактик жиҳатдан эга бўлиб келади. Каузация объекти ҳам предмет англатувчи сўз бўлиб, дискрет ифодаланиб, образли ҳолат феъли объект валентлигининг актанти сифатида изоҳланади. У грамматик жиҳатдан воситасиз тўлдирувчи функциясида келиб, тушим келишиги аффикси билан шаклланади. Мисол:

Навоий номли театр атрофида, паркларда, боғларда атир гуллар очилиб, ранглар нафосатини кўз - кўзлайди. (М.Исмоилий)

Семантик каузативлик физиологик ҳолат феъллари лексик-семантик группада ҳам кузатилади. Булар: *элитмоқ, чимирмоқ, ёшламоқ* кабилардир. Бу феълларнинг каузация воситаси ва каузация объекти шахс ҳамда предмет ифодаловчи сўзлар бўлиб, каузатор гапда эга, каузация пациенси белгили воситасиз тўлдирувчи саналади. Каузацияловчи ҳам, каузацияланувчи ҳам гапда лингвистик ифодага эга бўлади, баъзан эса имплицит ҳолда бўлади.

Каузатив физиологик ҳолат феъллари объект валентлигининг актантлари орган номи ва шахс англаувчи лексемалардан ташкил топади. Мисол:

Сувнинг майин тўлкини кўзни элитади. (Шухрат).

Алам билан етган Барчинни иссиқ элитди. (Мирмухсин).

Каузативли физиологик ҳолат феълларининг характерли хусусияти шундаки, каузатив муносабат каузация субъектининг ўзида каузация воситаси доирасида, ундан ташкарига чиқмаган ҳолда юзага келади. Масалан: *чимирмоқ, ёшламоқ* феълларида бу ҳол кузатилади. Бундай ҳолларда каузация воситаси ҳам, объект ҳам субъектнинг ўзи бўлади. Яъни, каузация субъектининг таъсири унинг ўзига ўтади, субъект таъсиридаги объект, ҳолатга эга пациенс шу субъектнинг кўз, *қош* каби организмнинг таркибий қисмлари бўлади. Бунда субъект ҳам актив фаолият эгаси, ҳам физик ўзгаришни ўзида ташувчи реализатор бўлиб хисобланади:

"Чимирмоқ" феълда ҳолат маъноси препозициядаги предметнинг ҳаракати натижасида юзага келади. Бундай ҳолларда физиологик ҳолат субъектнинг экстралингвистик ходисага бўлган эмоционал муносабати бўлади. Чимирмоқ лексемаси билан семантик ва формал-грамматик муносабатга киришиб, орган ҳаракатининг натижа актини кўрсатади. Мисол:

Муаттар қошини чимирди. (А.Каххор).

Сап-сарик қошларини чимирди. (О.Мухтаров).

"Ёшламоқ" лексема-семамаси ҳам препозициядаги кўз лексема-семаси

билан боғланиб, органнинг ҳолатини англатади. Бундай ҳолларда ҳолат феъли ясама, мотивланган феъл сифатида изоҳланади. У ҳам отга -ла формантининг қўшилишидан ҳосил бўлади. Демак, ҳолат маъноси феъл ясалиши билан ҳосил бўлган, мантиқан ясама феъл маъносидан келиб чиқадиган ҳосила маъно бўлиб, бундаги ҳолат тушунчаси муайян орган билан боғланиб, унинг ҳолат атрибути сифатида гавдаланади. Мисол:

Шунда сен келасан кўзингни ёшлаб. (А.Орипов).

Психик ҳолат феълларида каузативлик камроқ кузатилиб, улар субъект психикаси билан бевосита боғлиқ бўлган, психиканинг таъсирланишидан, ундаги ўзгаришдан юзага келган рухий ҳолатларни ифодалайди..

Каузатив психик ҳолат феълларида каузатор-денотат ҳам, каузация пациенси ҳам предмет ифодаловчи лексемалар бўлиб, гапда формал, дискрет берилади. Каузация пациенси, каузатив феъл объект валентлигининг актанти тушим келишигини олиб, нутқ бирлиги сифатида воситасиз тўлдирувчи бўлиб реаллашади. Мисол:

Қалбимни ўртади аллақандай сас. (А.Орипов).

Демак, семантик каузациянинг ҳолат феълларида ифодаланиши каузация воситасининг реаллиги ва дискрет лингвистик ифодага эгаллиги билан аҳамиятлидир.

Каузация каузатив ҳолат феъли объект актантининг мавжудлиги ва доминанталиги билан белгиланади.

Ҳаракат феълларининг каузатив маънода ишлатилиши. Инглиз тилида каузатив маънога эга бўлган ҳаракат феъллари гуруҳининг яққол намоёндалари сифатида: to cause, to bring, to make, to set, to effect феъллари кўзга ташланади. Буларнинг семантик структурасини таҳлил қилиб кўрамиз.

1. to cause - effect, bring, about, make (person) or thing to do or to be done.

2. to bring - cause to come, come with or conveying by carrying, leading, impelling or attracting, cause, result in.

Шу нарсаи унутмаслик керакки "to bring" феъли - предлогли равишлар ва тўлдирувчилар билан бириккан ҳолда кўплаб бирикмалар

яратадики, уларда bring феъли каузатив маънога эга бўлган вербализатор вазифасини бажаради.

bring into play - cause to operate	bring down - cause penalty to
bring home to - convict, convince	bring low - become low
bring into the world - give birth to	bring on - cause discussion
bring about - cause to happen	bring up - educate
bring under - subdue	

3 *To make* феълининг асосий туб номинатив маъноси курмоқ, ясамоқдир (construct, game): ҳосила маъноси эса яратмоқ (compose), тайёрламоқ (prepare), кузатув лексик-семантик вариантлари эса куйидагилардир:

make₁ - cause to exist, bring about,
 make₂ - result in,
 make₃ - to cause something to become a habit.

4. *To set* феълени жуда кучли функционал юкламага эга бўлган каузатив феъл деб айтиб бўлмайди. Унда фақат 2та каузатив маъно ифодаланadi.

Set₁ - bring by placing; arranging, impelling or other means into special state;

Set₂ - make sit down, to task, cause to work.

Жадвал 1

Ҳаракат феъллари семантик структурасида каузативлик семасининг мавжудлиги ҳақидаги жадвал

	cause	bring	Make	set	Effect
Cause	+	+	+	-	+
Bring	+	+	-	-	-
Make	+	+	+	-	-
Set	-	+	+	+	-
Effect	-	+	-	-	+
Have	+	+	+	+	-

Get	+	+	+	-	+
Insist	+	-	-	-	+
Persuade	+	-	-	+	+
Let	-	+	-	+	+
Force	+	+	+	+	+

Жадвалдан кўришиб турибдики, каузациянинг энг идеал феъли деб фақат force феълини айтиш мумкин холос, Уларга маъно кўлами ва функционал кўлланиш кўламига кўра қиёсласак to have ва to get феъллари бироз яқин келиши мумкин холос.

Кўйидагиларга эътибор беринг.

to force (V.T.)-

- 1) use violence to, ravish.
- 2) constrain compel (person) to do
- 3) confine forcibly, imprison (person)
- 4) urge, impose (action, conduct) on person.

to enjoin (V.T.) –

- 1) impose (action, conduct) on person;
- 2) issue instruction; command (person)

to do to impel (V.T.) - drive forcibly, force (person)

to do to urge (V.T.) - to propel, to cause to proceed.

to oblige (V.T.) - bind (person) by oath or promise to do.

to empower (V.T.) - authorize, empower (person) to do

to enable (V. T.) - supply (person) with means to do.

to extort (V. T) - obtain (money, promise) by violence;

to compel (V.T.) - constrain, force (person) to do

Юқорида санаб ўтилган ҳаракат маъноли феъллардан ташқари таркибида "иш ҳаракат субъектидан объектга томон йўналтирилган каузация" маъносини билдирувчи суффикс ва префиксга эга бўлган куплаб ҳаракат феъллари мавжуд. Масалан:

imprison - камоққа олмоқ, турмага тиқиб қўймоқ.

endow - доимий. даромад билан таъминламоқ.

endue — ҳокимият (ваколат) билан таъминламоқ.

invigorate - куч бермоқ, ғайрат бағишламоқ.

necessitate - мажбурий қилиб қўймоқ, мажбурламоқ, қистамоқ.

sustain - қўлламоқ, куч бермоқ.

reinforce - кучайтирмоқ

enhance - кўпайтирмоқ, кучайтирмоқ.

strengthen - кучайтирмоқ (янада)

Маълумки, ҳозирги инглиз тилида ҳаракат маъносини ифодаловчи махсус аффиксал морфемалар йўқ. Шу сабабли инглиз тилида ҳаракат маъносини ифодалаш учун синтактик конструкциялар қўлланилади. Ундан ташқари бу тилда ўтимсиз феълларнинг ўтимлига ўтиши натижасида ҳам каузатив ҳаракатни ифодалаш мумкин. Синтактик конструкциялар мавхумлашиш даражасига кўра иккита катта гуруҳга бўлинади.

Биринчи гуруҳ *to have* ва *to get* феъллари воситасида ясаиб, аналитик-морфологик формаларга яқин туради.

Иккинчи гуруҳга эса каузатив ҳаракат маъносини ифодаловчи феълларни ҳаракат маъносини билдирувчи бошқа феълларга кўшиш воситасида ясалади. Бу феъллар ҳозирги инглиз тилида кўп бўлиб улар куйидагилардир: *to make, to late, to prevent, to cause, to force, to compel, to ask, to beg, to persuade, to dissuade, to order, to expect, to tell, to want, to wish, to permit, to allow, to enable, to like, to keep, to call, to head, to warn, to recommend, to employ, to appeal, to insist, to get, to advise, to instruct, to invite, to suggest, to request, to forbid, to depress, to urge, to engage, to stimulate, to have* феъллининг каузатив ҳаракат маъносини ифодалаш каузатив ҳаракат маъносини ифодалашда *to have* феъллига бошқа феълларнинг турли формалари кушилади:

a) to have + N + V en. (to have something done)

Бу конструкция бирор ишни қилдирмоқ, бажартирмоқ, юзага

келтирмоқ деган маъноларни ифодалайди.

Бу бирикмани айрим тилшунослар аналитик форма деб атайдилар. Аммо биз бу нуқтаи назарни қабул қила олмаймиз, чунки бу бирикма аналитик формаларнинг барча томондан қабул қилинган критериялари ва талабларига жавоб бермайди. Бу ҳақда Л.С.Бархударов, В.М. Жирмунский, М.М. Гухманларнинг асарларида асосли фикрлар билдирилган.¹ Мисолларни таҳлил қилиб кўрамиз.

Mr. Swater has decided to have this work done, so you can start on it as soon as you like. (Tressell).

The hospital had not him removed. His wife had not somehow eliminated. (Stern.)

Your son will fall, and perhaps when you see him at the bottom of the stairs with his head open you 'll realize the importance of having it fixed. (Stern)

He ought to have it cauterized at once, said Mr. Huxer, especially if it is at all inflamed. (Wells)

He would have knifed him if I had not knocked him out just in time. (P.Leslie)

Бу моделга тушган ҳаракат феъллари ҳосил қилган бирикмаларнинг грамматик маъноси ўзбек тилидаги суффикслар воситасида ясалган каузатив маънони билдирувчи феъл формалари ёрдамида таржима қилинади. Масалан: *to have his hair cut short* - сочини калта қирқтирмоқ.

This was a great trouble to the boy, who, since hearing the story of Samson read out of the Bible at school, had ceased from asking to have his hair cut short, lest he should lose his strength, in consequence. (Tressell) to have them mended — ямоқ солдирмоқ, яматмоқ.

The poor people to whom . they were given, couldn't afford to have them mended before using them, and the result was that the books generally began to

---

¹ Қаранг: Бархударов Л. С. Очерки по морфологии современного английского языка. -М.: Высшая школа, 1975.-156;с. Тухман М.М. Глагольные аналитические конструкции как особый тип сочетаний частичного и полного слова / на материале истории немецкого языка / .-В кн.: Вопросы грамматического строя. М., Наука, 1965, с. 322-361.: Жирмунский В.М. Об аналитических конструкциях. – В сб.: Аналитические конструкции в языках различных типов. – М, -Л.: АН СССР, 1965, с. 5-57.

fall, to pieces, after a few days wear. (Tressell)

Mr. Grinder would have them believed - Бизни Мистер Грайндер ишонтирган бўларди.

If I was you, because, we'd to take the job for next to nothing or Mr. Sweaten, would never have had done it at all (Tressell)

To have + N + Ven/, to have + N + V inf + N. каузатив модели бирор нарсани қилдирмоқ, қилдиртимоқ, бажартирмоқ каби маъноларни билдиради.

I supposed I may have them to dry now? - She said. (Wells)

Мен нарсаларимни қурутиб олишим мумкин бўлса керак - деди у аёл.

I would not have him find me here for the world. (C.Doyle)

Мен ўзимни ҳеч жахонда топтириб қўймайман.

Қуйидаги гапларда ҳам каузатив ҳаракат конструкциялари шу тарзда таржима қилинади.

Supposing I went to your father and had him psychoanalyze me and all, I said. (J.D. Salinger) He decided to write her case of the West Side Post- office, and ask for explanation, as well as to have her meet him. (Th. Dreiser) The vicar teaches that the way, to deal with, those that injure us is to have them to put into prison. (Tressell)

To have феъли билан бирга келувчи ҳаракат феъли -ing формасида ҳам бўлиши мумкин. У холда модель - *to have + N+ V ing* тарзида бўлади.

He had one of those wooden passes sticking out his hip pocket, the same way we used to have, to show we had permission and all to go to the bathroom. (J.D. Salinger) And we'd always have them messing about down here. (Tressell)

Айрим ҳолларда бундай конструкциялардаги асосий феъл тушиб қолиши мумкин. Бу ходиса кўпроқ равиш иштирок этган гапларда учрайди. Унинг модели қуйидагичадир: *to have+ N+ Adv*.

The Invisible man had him down grimly. (Wells)

to get феълининг каузатив ҳаракат маънони ифодалашига келсак, бу феълдан кейин от + феълнинг турли формалари ёки от + сифат, ёки предметли от келиб, каузативлик маъносини ифодалайди.

to get + N+ Ven моделининг ҳам умумий маъноси каузативликни ифодалашдан иборат бўлиб, бирор бир иш - ҳаракатни биров ёки ўзи томонидан бажарилишини ёки тугатилишини англатади:

And they were lived in opinion as to the reason; some thinking that Nimrod was determined, to key them all on till the job was finished, so as to get it done as quickly as possible. (Tressell) It is not quite fished yet, but I shall get it done, by this week. (Tressell) But she would never be able to get her packing done by herself. (A.Huxley) Sometimes, when it was really necessary to get a job done by a certain time they had to work late, perhaps till eight or nine o'clock. (Tressell) But that did not matter either, as long as they got it done. (Tressell)

To get феъли турли конструкцияларда ишлатилади. Масалан: *to get +N+ Adj*. Play with your toys a little while, and I done the washing up. I'll get you ready. (Tressell)

to set +N+Adv.

When you have got her going; put your foot on the left and left rudder and open throttle and get her round and get down wind somehow. (J. Aldridge)

To make феълининг ҳаракат маъносини билдирувчи феъллар билан бирикиб каузатив маънони англатишини таҳлил қилсак қуйидагиларни гувоҳи бўламиз. *To make* феъли каузативликни ифодаловчи асосий феъллардан бўлиб, у *мажбур қилмоқ, қистамоқ, бировни бир иш бажаришига мажбур этмоқ* маъноларини ифодалайди. *to make + V + Vinf*

They didn't make him wash or clean his teeth. (G. Greene) But when Emmy said she wasn't hungry either he stood over her and make her eat. He was timid and rough with her: he made her drink harvest burgundy because he said she needed building up. (G. Greene) It made them feel fine to know the other fellow was round. (G.Greene) Well it is your choice. I guess you know, how you know ran your business. I can't make you touch the case against your will. (A.C.Doyle) Which was to make our people make great again. (R.W. Fox) And "at last I made them understand. (W. S. Maugham)

to make + N + Verb (en)

His father picked the baby up and slapped it to make it breathe, and handed it to the old. (E. Hemingway) In the previous week of the new format Kenneth Allsop an old hand, of course, made his individual presence felt. (M. Star) It made me even more depressed when she said that. (J.D. Salinger)

to make + N + A (N) конструкцияси умумий каузатив маънони англатиб; ўзбек тилида —лантирмоқ, -тирмоқ суффикслари ёрдамида ифода этилади.

The Negro through the other patients, while Stern made himself small in his chair and tried to block out all round. After the last patient, Stern found himself putting another bill in the Negro's pocket. (Stern) Don't make him dead. Daddy, said Stern's son. (Stern)

make феъли ҳаракат феълига қўшилиб аказатив конструкция ясайди. *to make + V inf.* to make феълига қўпшилиб келган асосий феъл to юкламаси билан, шунингдек to юкламасисиз ҳам келиши мумкин.

a) to юкламасисиз ясалган каузатив конструкциялар.

All of a sudden I thought of something that helped make know. I was getting the hell out. (J.D. Salinger) Can't you see that these people; whom are you trying to make understand. Your plan for the regeneration of the world ... (Tressell)

b) to юкламасисиз иш-ҳаракат феълларидан ясалган каузатив конструкциялар.

Attempts were at once made to scure him, but casting off his garments it says, he succeeded in escaping but not until after a desperate struggle. (Wells)

To make феъли ва иш - ҳаракатни билдирувчи феъллар билан ясалган конструкциянинг яна бир хусусияти шундаки унинг номини алмаштиришдан иборат.

He wanted his rights in some way or other and yet his rights included the retaining of Carrie, the making her feel her error. (Th. Dreiser)

to let феъли ҳам ҳаракатни билдирувчи феъллар билан бирикиб каузатив маънони айрим ҳолатларда ифода этиши мумкин. Бу феъл ёрдамида ясалган конструкция бирор нарсани қилишга рухсат бериш, ижозат бериш бирор ишнинг бўлишига ёки бўлмаслигига тўсқинлик қилмаслик ва бошқа

шу каби маъноларни ифодалайди.

Бу феъл билан ясаладиган каузатив конструкциялар ўз тузилишига кўра бир неча вариантлардан иборат бўлади. *to let + N +V(inj)* If the men seemed really ill, Davidson was to let them lie in their dug out until the M.O could have another look at them. (R. Aldington) Then scared at her white face stared at everything he let her go, and went downstairs again. (J. Galsworthy) The girl let her forehead rest against his lips, which moved downwards till they reached hers. (J. Galsworthy) And let me help you off with your coat, too, said Rosemary. (E. Mansfield).

To let + N + Adverb конструкциясида "let феълнинг маъноси анча тўлиқ сақланган. Равиш олдида келган асосий феъл худди тушдб қолгандек туюлади.

Let me in. (H. Wells) - Мен кирай. (Менга киришга ижозат беринг) They are going to let me out see (Stern) - Қаранг улар мени ташқарига чиқармоқчи. (чиқишимга рухсат бермоқчи).

Юқоридаги мисолларда "*let*" феъли *in* ва *out* равишлари билан бирга келгани учун иккинчи феълнинг (*come, go*) ишлатилиши шарт эмас. Бу ҳол фақат инглиз тилигагина эмас, балки ўзбек тилига ҳам хосдир. Масалан, *Ичкарига рухсат йўқ. Ташқарига ижозат*, деган жумлаларда "кириш" ва "чиқиш" сўзлари ишлатилмаслиги ҳам мумкин ва бу нарса га.п маъносини тингловчи томонидан қийинчиликсиз тушунилишига тўсиқ бўла олмайди.

If he lets me in will you promise not to rush the door. (Wells) He won't let me in, said Abye. (Wells) They'll never let you there if you use slang as outdate as that. (P. Leslie) They wouldn't never let me in anyway. Charbon replied equably. (P. Leslie). Not at all, dear boy: but we mustn't let you off with that. (K. Mansfield.) That fellow at the door there didn't want to let me in until I paid him. (Th. Dreiser)

Айрим ҳолларда "*let*" феълидан кейин от ёки олмош равишдан кейин, яъни *let + adv. + N* шаклида келиши мумкин. Бу ҳолат ушбу конструкцияда кейинчалик грамматикаланиш, яъни мавхумлашиш жараёни бошланганидан

дарак беради.

The women straightened their backs and listened. Even before they understood what the children were shouting, they let down their petticoats and started for the point.

To let + V + (N) конструкцияси ҳам каузатив конструкциялардан хисобланади. "to let" феълининг тўғридан — тўғри феълга кўшилиши грамматик абстракция, яъни аналитикаланиш дарак беради. Масалан:

I didn't let do, though. (J.D.Salinger) Governor Gie had drawn back to let go at a clump of weeds swaying in the breeze beside the path; but he never finished the stroke. (B.Shaw) Little Freddie had let go his hold of Elsie, to whom he usually clung tightly and was clapping his hands and chicking with delight and desire. (Tressel)

To let + A конструкцияси ҳам каузатив маъно англатиб, ўзбек тилидаги сифатдан ясалган каузатив феъл формаларига тўғри келади: To let free — бўшатмоқ. М.: It seemed it was only necessary to let that respect I felt when I was talking with old Chief Mshlanga, to let both black and white people meet gently. (D. Lessing)

Демак, юқоридаги моделларда ишлатилган ҳамма конструкциялар отлашади, яъни вербал конструкциялар номиналлашади. Масалан:

If I had someone who knew the business thoroughly, I wouldn't mind showing with him in this one and telling him manage it. (Th. Dreiser).

"*To cause*" феълининг каузатив маънони ифодалаш ҳолатларини кўриб чиқамиз. Бу ҳолатларда, одатда to cause феъли мажбур қилмоқ, кўндирмоқ, қистамоқ, зўрламоқ, туриб олмоқ, сабабчиси бўлмоқ каби маъноларни ифодалайди. *To cause + N + Vinf*

There is another line at which the dress of a man will cause her to study her own. (Th. Dreiser). It was four o'clock before the warning day, with its suggestion of a cooler evening, caused him to return. (Th. Dreiser).

To cause + N + N

Кўп ҳолларда "to cause" феъли икки объектли бўлиб, ёлғиз ишлатилади.

The girl really had no idea where she had gone, but not liking Hurstwood and wishing to cause him trouble answered: "Yes, Hooley's". (Th. Dreiser). He must do something with the girl, or she would cause him trouble. (Th. Dreiser). This confession of faith caused a fresh outburst of hilarity, because of cause everyone knew what a Bush Baptist was. (Tressell). But these tears caused no throb of pity in the bosom of Misery. (Tressell). These are the wretches who cause powertv. (Tressell).

"*To force*" феъленинг харакат феъллари билан бирикиб каузатив феъл вазифасини бажариш холлари ва уларнинг хусусиятларини тахлил қилиш шу нарсани кўрсатадики, бу феъл "мажбур қилмоқ, қистамоқ, буюрмоқ, зўравонлик қилмоқ, зўрламоқ, куч ишлатмоқ "

To force + N + Vinf

Ben forced him to back out, and he got a good long glidding shot of him as he headed down to the bottom, slowly and angrily. (J. Aldridge). He learned over her, and lifting her face forced her to look at him. (S. Maugham). "Don't write ", said Stern, searching for some lastditch argument that would force Fabiolo to reconsider (Stern). And an impartial listener - had there been one there - would have been forced to come to the same conclusion ...(Tressel). I broke him, and at last he was forced to come to me like a beggar and beseech me to give him a passage back to Sydney. (S. Maugham).

To force + V + (N) "To force" "to cause" "to let" - каби тўпладан тўғри бошқа феълларга қўшилиб аналитик формага яқин бўлган каузатив конструкция ясайди. Масалан: The police force to protect the property of those who have something to lose. (Tressel).

Феъл пассив формада келганда бу конструкция доим ишлатилиши мумкин. And they were forced to admit that he was always very well dressed. (Tressel).

To force + Adj

It was an easy task for the burly policeman to force open the office door. (Tressel).

"*To force*" феъли билан ясалган конструкцияни таржима қилганда турли усуллардан фойдаланилади.

а) ўзбек тилидаги каузатив конструкциялардан

... he forced his aching legs to pound quickker.(P.Leslie).

У оғриб турган оёғини тезроқ судранишига мажбур қиларди.

You've been deceiving me all the time, and now you want to force me to run away with you. (Th. Dreiser)

Мени ҳамма вақт алдаб келдингиз, энди эса мени ўзингиз билан қочиб кетишга мажбур қилишни хоҳлаб турибсиз.

б) ўзбек тилидаги каузатив формаларидан

She forced down her upper lip, as if afraid that to smile was not possible.

(J.Gabworhty)

Кулимсираш худди айб саналганидай кўрқиб устки лабини пастга тиради.

"*To compel*" феълининг ҳаракат феъллари билан бирикиб каузатив маъно англатишини таҳлил қилганда қуйидаги ҳолатларни кузатамиз. Бу феъл ҳаракатни билдирувчи феъллар билан бирикма ҳосил қилганда "мажбур қилмоқ", "қистамоқ" каби каузатив маъноларни ифодалайди.

Some of them possess abilities and the system has practically compelled them to employ those abilietes... (Tressell)

Бу констрикция кўпроқ пассив формада ишлатилади. "*To compel*" феъли иштирок этган конструкция номиналлашишига мойилдир.

As for linden's sons, Quardians intimated their intention of compelling them to contribute towards the cost of their parents maintenance. (Tressell)

"*To ask*" феълининг ҳаракат феъллари билан бириккан ҳолда каузатив маънони ифодалаган ҳолатлари бировдан бирор нарса қилишни ёки бажаришни сўраш, илтимос қилиш, ўтиниш ва шунга ўхшаш маъноларни англатади. Бу феъл воситасида ясаладиган асосий модель *to + N+ V + inf* бўлиб, номиналлашган ёки номиналлашмаган бўлади.

M.: She asked me to give it to you when you had found the one lived. (B.Shaw) "I hope so", said Charles, though I'm going to ask you to do exactly what

you did then,...(В .Shaw) ... I'm asking you to criticize my son's work for nothing.(Tressell) When the others found out where he was going several of them asked him to bring back a drink for them. (Tressell)

2.1. Ўтимизсиз ҳаракат феъллари лексик семантикаси

1. Иш ҳаракат + иш - ҳаракатни бажариш усули

а) "**кулмоқ**"ни турли кўринишини билдирувчи феъллар гуруҳи.

Giggle - laugh like an affected, ill-bred;

litter- laugh in restrained

smirk - (put on or wear) affected or silly smile

fleer - laugh impudently.

Барчасининг умумий маъноси: "ахлоқона, беўхшов, жинниларча, тентакларча кулиш, ёқимсиз кулиш."

б) "**карамоқ**"нинг турли кўринишларини ифодаловчи феъллар.

Gloat - feast eyes (or mind) lustfully, malignantly;

Gaze - look fixedly;

Peep - look through narrow aperture;

Peer - look narrowly;

Pry - look inquisitively.

Буларнинг умумий маъноси "*тикилиб, бақрайиб, кузини лўқ қилиб, безрайиб, синчковлик билан, биткўзлик билан, гўлайиб қарамоқ.*"

в) "**юриш, ҳаракатланиш воситаси, йўли**" кабилар:

Scamper - run impulsively like frightened animal;

Grope - feel about as in the dark; lurch-lean suddenly to one side, j cuttle-hurry along; j curry-run hurriedly. totter-walk or stand unsteadily;

strut-walk with pompous or affectade gate; waddle-walk with rocking motion.

2. Иш- ҳаракат + уни бажаришдан мақсад.

Мақсадга йўналтирилган ёки йўналтирмаган иш-ҳаракатни билдирувчи феъллар семантик гуруҳи.

stroll - go for a short leisurely walk; *wander* - stroll from place to place without

destination; *prowl* - go about in search of plunder or pray;

rove - wander without settled destination; *saunter* - wander without an aim

gad - walk aimlessly.

Бу феълларнинг умумий маънолари "аниқ бир мақсадсиз, дайдиб, тентираб юрмоқ, бемақсад сайр, боши оққан томонга бормоқ".

Субъектив феъллар семантик структурасида феъллик белгиси фақатгина семантик субъект билан алоқада бўлганлиги туфайли уларнинг умумкатегориал семантика "жараёни" ёки семантик субъектнинг иш-харакати, унинг ҳолатини билдиради. Масалан:

а) шахс томонидан бажарилган иш-ҳаракат.

to sniff - пишилламоқ

to sneeze - акса урмоқ.

б) но-шахс томонидан бажарилган иш-ҳаракатлар.

to buzz - визилламоқ (ҳашаротларга тааллуқли)

с) конкрет саналадиган предмет томонидан бажариладиган иш-ҳаракат ёки уларнинг ҳолати.

to throb, to thump - (юракнинг) уриши, дукиллаши,

to scab-(терининг) турли тошмалар билан қопланиши.

д) Саналмайдиган нарса (ёки моддалар) томонидан бажарилган иш-ҳаракатлар:

to dribble - сизиб отмоқ (суюқликлар ҳақида)

е) табиат воқеа-ҳодисаларнинг содир бўлишини билдирувчи феъллар.

to wind - эсмоқ (шамол ҳақида)

to rain — ёғмоқ (ёмғир ҳақида) to sleet - ёғмоқ (майда хўл қор ҳақида)

ё) жонли предметларни ўзига жалб этадиган жараёнлар (шахслар ёки ҳайвонлар) to live - яшамоқ to sleep –ухламоқ

3.2. Ўтимли феъллар лексик семантикасининг таҳлили

"Феъл+от" бирикмалари тилшуносликда киритма "nesting" деб

аталувчи бирикмалар таркибига киради. У. Вейнрейхнинг айтишича: "Киритмали курилмалар ўтимлилик интуитив тушунчасини формал амалчисидир."¹ Объектли феълнинг семантик маъноси, яъни объект доирасига йўналтирилган аташ тизимида унинг мазмунини турли тўлдирувчилари турли мантикий муносабатларга асосланган бўлади. Феъл ва унинг тулдирувчилари семантик бирикув конфигурациясини яратаётганда турли хил белгилардан фойдаланиладилар. Бунда феъллик хоссалари семантик жиҳатдан бошқа белгиларни ўзига бўйсундиради. Предмет отлари эса лексик маънони, яъни феълнинг индивидуал мазмунини тўлдиради ва минимал синтагманинг аъзосини аниклаб беради.

Феълнинг ўзининг тулдирувчилари билан бирикишидаги бу қонуният феъл бошқарувининг мантикий асосини ташкил этади. И. И. Мешаниновнинг фикрича, "иш-ҳаракат объект" мазмуний алоқасида, "феъл қошидаги тўлдирувчилар нафақат грамматик балки лексик ҳарактеристка бўлиб қолади", у бошқача қилиб айтганда "боглиқ тўлдирувчи" бўлиб чиқади.¹ Объектив феълларнинг бирикув формаси жуда кенг. Улар қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

1. Таъсир категорияси.

1) объектнинг табиатини ўзгартириб юбормайдиган жисмоний таъсирни билдирувчи феъллар:

а) ўрнатмоқ, маҳкамламоқ: fasten, fix, attach, set, tie, apply, paste ва ҳк.

б) қўймоқ, жойлаштирмақ - place, put, to lay

в) ташламоқ, сурмоқ, жилдирмоқ - carry, transport, convey, throw, hurl, fling,

2) Объектни жисмоний жиҳатдан ўзгартирувчи таъсирни билдирувчи феъллар:

а) қурмоқ, ясамоқ, яратмоқ - build, construct, frame, erect, fabricate, manufacture

б) шаклан бузмоқ, мажақламоқ - misshape, deform, disfigure, confort, twist,

---

¹ Вейнрейх У. Опыт семантической теории. В кн: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. X., М. 1981, стр.99.

warp, truncate, distort, tear ва х. к.

в) бузмок, вайрон килмок - destroy, wreck, abolish, demolish, ruin, annihilate, obliterate, erase, efface etc.

г) сарфламок - expend, spend, squander.

3) Объектга буйрук, фармон орқали ахборот жиҳатдан таъсир ўтказиш.

а) буюрмок, фармон (топширик) бермок - order, command, decree, dictate, direct-каузатив феъллар

б) сўрамок, илтимос қилмок, ялинмок - request, ask, beg, demand, pray, crave, claim, enfreat, plead, implore, ply, bid, appeal etc.

в) ташкил қилмок ўрнатмок - organise, form, establish, arrange, construct, make

г) ҳайдамок, қувмок - expell, eject, elude, exile, banish etc.

4) Объектга (одам, ҳайвонларга) эмоционал таъсир кўрсатиш: affect, scold, frighten, insult, annoy, excite, astonish, agitate etc.

5) Одамларга ахлоқий жиҳатдан таъсир ўтказиш. қораламок, танқид қилмок, қўллаб қувватламок - approve, esteem, value, prize, appreciate, honour, accuse, depreciate, reprimand, rebuke, blame, oblige etc.

II Объект (нарсалар) билан муносабатда бўлишни билдирувчи феъллар категорияси.

а) (нарсалар, ҳиссиёт, янгилик қабиларни) бермок, етказмок; (иссиқлик, электр оэнергияси, ёруғликни) ўтказмок - give, deliver, transmit, transfer etc.

б) харид қилмок, сотиб олмок (нарсалар, ер ва х.к); эгаллаб олмок (нарсалар, ҳудудни); ишлаб топмок (пул) - buy, purchase, acquire, gain, win, earn, obtain, procure, appropriate, inherit, receive, capture, seize, assault etc.

в) идиш цистерна ва шу каби турли ҳажмдаги нарсаларни тўлдирмок, ёпмок - fill, pour, load, stuff, charge, lade, ship, close, plug, obstruct, shut etc.

III Объектни тасаввур қилишни билдирувчи феъллар категорияси.

а) сўзлар ёрдамида жумлалар орқали — say, assert, affirm, declare, proclaim, state, protest, profess, propose, pronounce.

---

¹ И.И.Мешанинов. Глагол. М., 1948

б) объектни кўрсатиш, намойиш этиш йўли билан - show, represent, express, manifest, exhibit, expose, unfold, etc.

в) объектни чизмалар, график ёрдамида тасвирлаш - print, write, denote, indicate, dash, note, mark, frace, underline, copy etc.

г) сурат, раем ёрдамида тасаввурни билдиради - draw, paint, picture, delineate, reproduce, illustrate etc.

д) имо-ишоралар ёрдамида фикрни ифодаламоқ - gesticulate, wink, glance, leer, shrug, etc.

е) сахна ёрдамида ўз фикр - тасаввурларини ифодалайди - produce, act, perform, play, personate, stage, interpet etc

ж) хотира ёрдамида - editate, reflect, revise, remember, remind, memorise, recognise, recollect, recall, retrace, commemorate.

IV Муносабатни билдирувчи феъллар категорияси.

а) одамлар орасидаги ақлий муносабатларни билдирувчи феъллар - promise, complain, consider, blen, regret and etc.

б) одамлар орасидаги ҳис-туйғу муносабатлар — love, hate, enjoy, please, regret, etc.

в) нарсалар ўртасидаги эквивалентлик муносабатлари - qual, cost, weigh, balance, etc

г) нарсалар ўртасидаги қиймат, хажм ва шу каби кўрсаткичлар бўйича ортиклик - камлик муносабати - exceed, excel , transcend, surmount, surpass, predominate, preponderate, overreach, override, ride, overlap, overshoot, outjump, outdistance, etc

д) одам ва нарсалар ўртасидаги эгалик муносабати - have, own, possess, hold, etc

е) нисбий муносабатлар - belong, concern, fit, match, owe, suit, etc

V Ҳиссиёт ва ақлий қобилиятга жалб этишни билдирувчи феъллар категорияси.

а) куриш-сезишни билдирувчи феъллар - look, behold, see, view, describe,

espy, eye, survey, inspect, sight, etc,

б) эшитиб кабул этиш хусусиятини билдирувчи феъллар - hear, overhear, listen

в) кўриш ва ақлий хиссиетни билдирувчи феъллар - discern - perceive clearly with the mind or senses, perceive - apprehend with the mind or through or through one of the senses, especially sight; discover - disclose, expose to view, reveal, make known, exhibit, manifest, betray, suddenly realize; contemplate - gaze upon, view mentally, reflect - reproduce to eye or mind

г) ақлий сезишни билдирувчи феъллар гуруҳи - think, meditate, ponder, contemplate, apprehend, conceive, cognise, understand, etc

д) бошқа сезги органлари томонидан сезиш - feel, scent, smell, taste, etc.

Объектли феъллар 2 гуруҳга бўлинади:

1) *эксплицит маънони билдирувчи феъллар*

2) *имплицит маънони билдирувчи феъллар*

Имплицит маънони билдирувчи феълларга қуйидагиларни мисол қилиб келтириши мумкин - to marry - уйланмоқ, турмушга чикмоқ. Бу феълнинг объекти сифатида ҳам эркак, ҳам аёл жинсини билдирувчи шахс отлари чиқиши мумкин холос. to marry (v + объект; жонли, -аёл, вояга етган)

to woo - феъли бирор бир қизнинг орқасидан юрмоқ, унга уйланишга уринмоқ. Феъл объекты фақат аёл жинсидаги шахс оти бўлиши мумкин холос.

to woo (v + объект: +жонли, +шахс, +аёл, +вояга етган)

"to rape " феъли ва "to seduce" - феъли маълум бир қизнинг номусини булғамок, зўрламоқ маъносини билдиради ёки бу феълнинг иккинчи маъноси, ўз ҳоҳишига қарамасдан жинсий яқинликка эришишни билдиради

to rape - (v + объект: +жонли, +шахс, +аёл, +вояга етган)

Бу икки феъл ўртасидаги фарқ объектнинг вояга етган етмаганлигидадир. Агар эга вояга етмаган қизни зўрласа бу "to rape" феъли билан билдирилса, вояга етган қиз ёки аёлни зўрласа "seduce " феъли билан

ифодаланади.

"to cuckold" феъли бирор бир эркакнинг аёлини жинсий яқинликка олиб келишни билдиради. Бу ўринда кўпроқ эркак бу иш-ҳаракатнинг бажарилишидан беҳабар бўлади яъни, to cuckold [V + объект + жонли + шахс + эркак + вояга етган + никоҳда турган] Бу ҳолатда эркак албатта никоҳ ҳолатида бўлиши керак.

"to flatter" эркалатмоқ, эритмоқ, мақтамоқ, "to exile" сургунга жўнатмоқ феъллари ҳамда to admire "завқланмоқ феъли экани имлицит ўтимли феъл бўлиб, уларнинг семантик структураси қуйидагичадир: V [+объект; +жонли; +шахс + эркак; + вояга етган] Умуман олганда, охириги икки белги нейтралзацияга учраши кузатилмоқда деб айтиш ҳам мумкин.

Айрим имплицит - ўтимли феълларнинг сема таркибидан қўшимча белгилар ҳам ўрин олган бўлиши мумкин; яъни инструмент, иш-ҳаракат натижаси ва ҳоказодир. Сема таркибининг энг соддаси элементдан иборатдир.

а) *Иш-ҳаракат + инструмент (қурол)-қайчиламоқ ,арраламоқ ,пичоқламоқ тишламоқ.*

clip (ўтимли феъл) - cut (something) with shears scissors, trim thus "кайчи билан кесмоқ, қирқмоқ, қиймоқ текислаб қиймоқ"

iron (ўтимли феъл) - smooth (linen), with iron - чойшабларни дазмол ёрдамида дазмоллаш.

slap (ўтимли феъл)- strike somebody with palm of hand - кимнидир тарсаки билан урмоқ

key (ўтимли феъл) - fasten something with key, pin, bolt - калит билан маҳкамламоқ.

Knee - touch (ground, floor) with knee - тиз чўкмоқ-ўтимсиз

б) *Иш ҳаракат - иш ҳаракатни бажариши тарзи.*

pare (ўтимли феъл) trim (thing) by cutting away irregular part "кесиб текисламоқ"

jerk (ўтимли феъл) - cure (айниқса beef ни)By cutting in long slices and

drying in

the sun - гўштни қуёшда қуритмоқ.

gash (ўтимли феъл) - make long and deep flash, cut - чуқур кесиб олмоқ.

в) *йиғувчи - бўлувчи иш ҳаракат ўлим натижаси;*

sheave (ўтимли феъл) gather (corn etc) into sheaves - бошоқли экинларни ғарамларга тўплаш, ниғмоқ.

Pod (ўтимли феъл) - drive seals into a pod - кит, моржларни подаларга тўплаш учун қувламоқ.

Bale (ўтимли феъл) - make up into package merchandise - молларни текислаб териб чиқиш.

Clamp (ўтимли феъл) - pile (bricks) (potatoes) under straw, earth, turf гишт, картошка ва шу каби молларни ҳашак, тупроқ ва торф остига узоқ сақлаш учун ўра ёки ғарам тарзида жойламоқ.

Cock (ўтимли феъл) - heap, hay, rarely corn (ҳашак буғдойни ғарам қилиб жойламоқ.

Tress (ўтимли феъл) arrange hair in tresses - сочни майдалаб ўрмоқ.

heap- (ўтимли феъл) - pile things up together in a heap - "нарсаларни ғарам , тўп қилиб тўпламоқ.

to arrange - маълум бир тартибда бир текис қилиб жойламоқ - arrange by driving

into, by gathering into, by making into by pilling in etc.

Мантикий алоқаларнинг бу тури N-V (ўтимли) - моделга мансуб семантик транспозиция билан маҳкамланган. 1)N - ҳиссиёт; V (ўтимли) - ҳиссиётни намоён қилмоқ disquest - loating; disquest (vt) - exite loating.

2) N - модда, V + - моддадан фойдаланмоқ:

soof - black substance: soof (v + 1) - cover with soof:

3) N - одамларнинг жамловчи оти V - улар томонидан бажарилган иш ҳаракат.

police(n) - civil administration; police (v.t.) - control by means of police.

4) N - қурол восита Vt - ўша қурол ёрдамида бажариладиган иш - ҳаракат

Shovel (noun) - scooping implement for shifting (earth); shovel (V.t.) - shift

with, or as with shovel.

5) *N* - вақт ўтиши ёки бирор бир ишнинг натижаси *Vt* - *N* ни пайдо қилувчи иш-ҳаракат

schedule (n) - tabulated statement of detail;

scedule (vt) - make scedule of;

6) *N* - бўлишли иш - ҳаракатнинг натижаси ёки жараёни

Vt - шундай иш - ҳаракатнинг амалга ошуви:

section (noun) - separation by cutting, or part cut off; section (vt) - devide in or bring of section

Бу жуда сермахсул восита бўлиб бунда конверсия йўли билан феъллар ясалади. Ҳозирги замон инглиз тилида А. А. Уфимцеванинг берган маълумотига кўра¹ (1000 дан ортик нарса ва хосса номини билдирувчи отлар мавжуддир.

1) Иш - ҳаракат - жўнаб кетаётган узоқлашаётган йироклашаётган объект:

ftay (ўтимли феъл) - strip off skin or hide of (терисини шилиб олмоқ тозаламоқ артмоқ);

rind (vt) - to strip, remove bark (of tree, vegetables) - пўчоғини арчмоқ тозаламоқ

hust (vt) - remove husk from - мевалар пўстини арчмоқ

Burl (vt) - remove knots, clear of knots: матодаги ғижимларни тугунларни қирқиб териб ташламоқ

2) Иш - ҳаракат - иш - ҳаракатни ўзида кечираётган объект

soil (v.t) - feed (cattle) on fresh -cut green fodder- қорамолни янги яшил ўрилган ўт - хашак билан боқмоқ.

fodder (v.t) - give fodder to - ем бериб боқмоқ.емламоқ

plate (v.t)- cover somthing with metal- металл билан сиртини қопламоқ.

tax (v.t) - impose tax on (subjects, citirens, commodity, land) - шахслар,

---

¹ Қаранг: Уфимцева А.А.Типы словесных знаков М.1974 Масалан:

фукаролар, мол - мулк, ерга солиқ солмоқ.

3) Иш- ҳаракатни - иш ҳаракат билан бажарилиш ёки иш - ҳаракат натижасида объектнинг жой эгаллайдиган ўрни.

bury (v.t) - commit to earth, tomb or sea (corpse) - гўрга кўймоқ, денгизга чўктирмоқ (мурдасини).

cote (v.t) - put (sheep,hens) in cote - хайвон, кушларни отхонага, товуқхонага хайдамоқ.

mew (v.t) - put hawks in cage - лочин, кирғийни қафасга жойламоқ.

stove (v.y) - raise (plants) in stove - ўсимликларни иссиқхонада ўстирмоқ.

Бундан ташқари конверсия йўли билан ясалган семантик структураси 3 элементдан ташкил топган феъллар ҳам мавжуддир.

Масалан:

to bottle — сақламоқ, шишага жойламоқ;

to can — консерваламоқ;

to garage - машинани гаражга жойламоқ;

to basket - саватга солмоқ.

Бу гуруҳга қуйидаги феълларни киритиш мумкин.

1) Иш - ҳаракат - объект - қурол / восита.

gaff(yX) - seize (fish) with gaff- бал икни чангак- билан тутиб олмоқ.

leister (v.t) - spear with leister - лосось балиқларини найза санчиш йўли билан тутиб олмоқ.

seal (v.t) - stamp or fasten something with seal - муҳр босмоқ, муҳрламоқ, муҳр босиш йўли билан маҳкамламоқ.

crown (v.t) - invest person with regal crown -кимгадир шохлик тожи кийдирмоқ.

to mulch (v.t) - treat (newly planted trees) with mulch - янги ўтказилган кўчатлар томирига гўнг солмоқ.

2) Иш -ҳаракат - объект - мўлжал:

onion (v.t) - rub (eyes) with onion to make them water - кўздан ёш оқизиш мақсадида унга пиёз суртмоқ.

brandish - (v.t) - wave about, flourish (weapon, threat) as preliminary to action or
in display - кимнидир кўркитиш, дўқ - пўписа қилиш мақсадида унга курул ўқталмоқ.

nudge (v.t) - push smb. with elbow to draw attention - кимнингдир диқатини ўзига жалб қилиш учун уни тирсаки билан туртмоқ.

Инглиз тилида яна шундай ўтимли феъллар борки, улардаги объект иш-харакат жалб этилган бўлса-да ҳеч қандай ўзгариш учрамайди. Масалан:

to punish — жазоламоқ;

to possen - эга бўлмоқ; to limit - чеклаб қўймоқ; to ignore - эътироз билдирмоқ, рад қилмоқ;

to rid - озод қилмоқ.

Бу гуруҳга be-, out- , over- , con- , im-, en- префикслари билан ясалган феъллар киради. Масалан: bemoan - мотам тутмоқ;

outwit - чув туширмоқ, ахмоқ қилмоқ;

overcome - енгиб ўтмоқ;

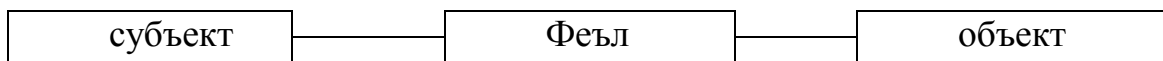
confirm - тасдиқламоқ;

impress - таассурот қолдирмоқ.

Худди шу каби семантик структурага эга бўлган феъллар жумласига -ate, -fy, -en, -ize суффикслари билан ясалган феълларни ҳам киритиш мумкин. Масалан: liberate - озодликка чиқармоқ; electrify—электрилаштир-моқ; liken - ўхшатмоқ; қиёсламоқ; disorganize - тартибни бузмоқ..

3.3. Икки йўналишли қаракатни билдирувчи феълларни семантик характеристикаси.

Икки йўналишли қаракатни билдирувчи феъллар атамаси билан (бундан буён ИЙХБ феъллар деб юритамиз) инглиз тилидаги феъллар таркибининг катта қисмини ташкил этади. ИЙХБ деб биз гап таркибида субъект ҳам объект билан ишлатила оладиган феълларни тушунамиз. Буни схематик тарзда қуйидагича ифодалашимиз мумкин:

Икки йўналишли феъллар белгини билдирувчи отнинг семантик ва синтактик активлаштириш синтагматик қаторда ўзаро муносабатга киришуви оқибатида юзага келади. Шунинг оқибатида бундай феълларни икки йўналишга эга бўлиши лексеманинг аниқ - конкрет лексик маъносига боғлиқ бўлади. Яна бир фактор сифатида пропозиция объект ва субъект ўртасидаги семантик муносабат ва улар эгаллаб турган синтактик позиция чиқади.

Бу феълларнинг пайдо бўлишини яна бир омили бу тилнинг грамматик қурилишининг ўзига хослигидир. Инглиз тилида феъллар ўтимли ва ўтимсиз гуруҳга ажратишнинг формал аниқ чегаралари булмаса-да, феъл шакллари бу омонимияси бу феъллар полисемиясининг ўзига хос кўринишига айланиб кетади.

Инглиз тилида феъл маъноларининг семантик деривацияси уларнинг тоза лексик хоссаси бўлмай, семантик ва синтактик ўтимлилик / ўтимсизликнинг мос тушиши ёки мое тушмаслиги феъл маъносининг семантико - синтактик деривациясининг бутун бир қатор типларининг пайдо бўлишига олиб келади. ИЙХБ феъллар ҳар бир гуруҳи семантикасини батафеил кўриб чиқамиз:

1. Субъект-объектли феъллар гуруҳи.

Номидан ҳам кўриниб турибдики, бу типдаги феъллар субъектив феъллар асосида пайдо бўлади. Субъект феъллар орасида каузатив маъно ифодалай оладиган ўзига хос гуруҳ мавжуддир.. Масалан:

a kite flies - to fly a kite	варрак учади- варракни учирмоқ
a ship - sails - to sail a ship,	кема сузади-кема(ни) суздирмоқ
a wardrobe stands - to stand a wardrobe	кийим жавони туради – кийим жавонини тургизмоқ

Бу икки қатор синтагмаларда феъл лексемаларнинг маънолари ўзгаради ва фарқ сезиларли даражада бўлади.

Феъл лексикаси орасида "кардош тўлдирувчи" га эга бўлган бир қатор

фeyллар мавжуд. Уларда объект бўлса ҳам улар ўзларининг субъект йўналишини йўқотмайдилар. Масалан: He lived a good life.

III-боб бўйича хулосалар.

Каузация ҳам, ўтимлилик ҳам, ўзбек тили ҳолат фeyллари семантик структураси учун типик эмас. Ҳолат фeyллари асосан, ўтимсизлиги билан характерланади. Бу ҳолат фeyлларининг семантик структурасидан, ундаги динамик муайян ҳолат доирасидагина бошқа бирор предмет, денотат билан бевосита муносабатга кириша олмаслигидан, унга таъсир қилмаслигидан келиб чиқади. Вақт бундай ҳолларда ҳолатнинг давомийлигини кўрсатиб, унга таъсир қилмайди, ўтаверади.

Каузация ва ўтимлилик денотатлар орасидаги муносабатдан, таъсир қилувчи билан таъсирланувчи константаларнингмавжудлигидан, уларнинг логик корреляциясидан ҳосил бўлади. Каузацияда пациенс-объект субъект (предмет) таъсирида ҳолатни ўзига олади, ҳолатланади.

Каузация субъект, объект ва статус константаларига эга бўлади. Улар орасидаги мантикий алоқадорлик, объектнинг ҳолатга эга бўлишида субъект таъсири, каузация воситасининг активлиги (экстралингвистик факторларнинг, фактитивликнинг мавжудлиги кабилар), доминанталиги каузатив муносабатнинг зарурий, каноник атрибутларидир.

Айтилганларга қарамасдан, ўзбек тили ҳолат фeyлларида каузация ҳам учрайди, лекин у имманент ходиса эмас, релятив характерга эгадир.

Семантик каузативли ҳолат фeyлларининг характерли хусусияти шундаки, булар нутқ фаолиятидан ташқарида ҳам нутқ фаолиятида олинганда ҳам маъносида каузатив маънони ифодалайди. Биринчи ҳолатда каузатив муносабатни билдирувчи константалар онгимизда мавжуд бўлиб, улар потенциал имконият сифатида сақланади. Иккинчи ҳолатда каузатив фeyлларда каузатив муносабатни бевосита ташкил қилувчиларнинг эксплицитлиги, дискрет лингвистик ифодага эгаллиги билан характерланади. Каузатив ҳолат фeyллари семантикасидаги ҳолат маъноси мантиқан пациенс

билан боғланади. Бунда феълдаги ҳолатни ўзида ташувчи пациенс мавжуд бўлиб, бу ҳолат феъли маъносининг доимий, моддий компоненти билан боғлиқдир.

Феъл ва унинг тулдирувчилари семантик бирикув конфигурациясини яратаётганда турли хил белгилардан фойдаланиладилар. Бунда феъллик хоссалари семантик жиҳатдан бошқа белгиларни ўзига бўйсундиради. Предмет отлари эса лексик маънони, яъни феълнинг индивидуал мазмунини тўлдиради ва минимал синтагманинг аъзосини аниқлаб беради.

Субъектив феъллар деб гап таркибида фақат субъект билан боғланадиган феълларни тушунамиз. Инглиз тилидаги субъектив феъллар традицион тилшуносликда "ўтимсиз феъллар" деб юритилади. Бу феълларнинг асосий хусусияти фақат чап томонлама боғланишга эга бўлиб фақат эга билан боғланиши ва тўлдирувчи ола олмаслиғидир. Лекин кейинги пайтда олиб борилган таҳлиллар бу каби феълларни объектли феъллар гуруҳига тегишли кўп хусусиятларини ўзида мужассам қилаётганлигидан далолат беради. Бу ўринда биз ўтимлиликнинг икки кўриниши борлигини тилшунослар томонидан тан олина бошлаганини кузатамиз.

Умумий хулосалар.

Инглиз тилидаги ҳаракатни билдирувчи феъллар синонимик каторининг функционал семантик хусусиятларини батафсил ва атрофлича қилинган таҳлили қуйидаги хулосаларга олиб келди.

1. Синоним ва синонимларнинг алоҳида - алоҳида лексик-семантик гуруҳлар (парадигмалар) сифатида ажратилиши ўз навбатида, тил ҳамда шу тил луғат тизимининг система характериға эға эканлиғидан далолат беради. Бир сўз билан айтганда синоним сўзлар бу - аниқ семантика асосида боғланган лексик парадигмалар, ўз навбатида, яхлит бир микроtizимни ташкил қилади. Бу микроtizим доирасида ҳар бир элементнинг мавжуд маънолари билан ўзаро боғланишға кириш асосида намоён бўлади.

2. Инглиз тилидаги ҳаракатни билдирувчи феълларнинг қуйидаги семантик турлари мавжуд:

I. Тор маъноли, бир йўналишли иш - ҳаракатни билдирувчи феъллар.

- а) бир субъектли
- б) бир неча субъектли
- в) бир объектли
- г) бир неча объектли

II. Икки йўналишли, кенг кам фарқланадиган семантикали феъллар.

- а) субъект - объект номли
- б) объект-субъект номли
- в) икки йўналишли; юқори семантик ўтимлиликка эға бўлган феъллар.

III. Номлаш вазифасидан ташиқари кўрсатиши (дейктик) вазифани ҳам бажарувчи феъллар.

- а) узоқлашни билдирувчи феъллар
- б) яқинлашни билдирувчи феъллар
- в) кўтарилишни билдирувчи феъллар
- г) пасайишни билдирувчи феъллар.

3. Англатган маъносига кўра феълларни қуйидаги классификацияси мавжуд:

- а) иш-ҳаракат феъллари
- б) жараён феъллари
- в) ҳолат феъллари
- г) аралаш маъноли феъллар

4. Юқорида келтирилган ва келтирилмаган феъл маъноларини умумлаштирган ҳолда бу куйидаги классификацияни тавсия ила миз:

а) статик феъллар	е) фактитив феъллар
б) динамик феъллар	ж) фазис феъллар
в) актив феъллар	з) модал феъллар
г) ноактив феъллар	и) модус феъллар
д) каузатив феъллар	к) преспектив феъллар

5. Гаплар семантик предикатининг иш - ҳаракатда иштироки ва конституентларининг ҳаракатларига кўра феъллар куйидаги гуруҳларга бўлинади:

- а) ҳажм ва тўлдирувчига йўналтирилгант феъллар
- б) фақат суюқликлар, қаттиқ ва тўкилувчи моддалар билан ишлатиладиган феъллар
- в) эришишни билдирувчи феъллар
- г) қўшишни билдирувчи феъллар
- д) озод, марҳум бўлиш, қутулишни билдирувчи феъллар
- е) фазовий ҳаракат феъллари
- ж) ҳолатни ўзгартирувчи феъллар
- з) давом этувчи иш - ҳаракатни билдирувчи феъллар
- и) ҳолатни билдирувчи феъллар.

6. Ҳаракат феъллари икки томонлама семантик мохиятга эгадир. яъни асли маъноси ўтимсизлик бўлган феъллар контекстда каузатив ўтимли ҳаракат маъносини икки лексико-семантик вариантга эга бўлиши мумкин.

- а) 1 ЛСВ-субъект томонидан мустақил равишда бажариладиган иш - ҳаракат
- б) 2ЛСВ-субъектнинг объектга таъси килиши натижасида иш - ҳаракат бажарилиш.

7. Субъектив ҳаракат феъллари (ўтимсиз феъллар)деб гап таркибида фақат субъект билан (эга билан)боғланадиган феъллар тушунилади. Бу феълларнинг асосий хусусияти шуки, улар фақат чап томонлама бирикувчанликка эгадир.утимлилик феълларнинг икки тури тури бор.

а) юзаки ўтимлилик - синтактик ўтимлилик. б) қуйи (чуқур) ўтимлилик-семантик ўтимлилик.

8. Ҳаракатни билдирувчи феъллар семантик нуқтаи назардан маълум камчиликка эга бўлган (дефектив, номукамал) феъллар гуруҳига киради. Чунки вазиятнинг тўлиқ характеристикасини бера олишга улар ўзларича қодир эмас. Бунинг учун уларга фазовий (бошланиш, давомлилик, тугалланиш) ва вақт маъносини берувчи адвербиал модификаторлар талаб қилинади. Чунки улар ички семантик бирикиши доирасидан четдан қолади. Субъект феълларда категориал сема - "субъектининг ҳолати, жараёни" бўлса, объект феълларда динамик семантик белги - "иш-ҳаракат, таъсир, яратиш" маънолари туради. Икки йўналишли феълларда лексико-семантик силжиш субъектли лексико-семантик вариантдан ҳосила объектли лексико-семантик вариант томон амалга оширилади.

Фойдаланилган илмий адабиётлар рўйхати

1. И.А. Каримов «Куч - билим ва маърифатда» 2003 йил. 7 май, «Маърифат» газетаси.. №37.
“Чет тилларни ўқитиш тизимини янада такомиллаштириш чоралари тўғрисида”. Ўзбекистон Республикаси президентининг қарори. 2012 й. 10 декабрь. “Халқ сўзи” газетаси. 2012 й. 11 декабрь.
И.А. Каримов. Амалга ошираётган ислохотларимизни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти куриш –ёруғ келажакимизнинг асосий омилидир. Т., “Ўзбекистон” , 2013, 31-32 бетлар.
2. Абдуллаев Ю.Н., Бушуй А. Язык и общества Т.,Фан, 2002-460с.
3. Абдурахмонов Ғ. Ўзбек тили грамматикаси. (Синтаксис) Тошкент. "Ўқитивчи" нашриёти», 1996.
4. Адмони В.Г. Синтаксис современного немецкого языка. Л., Наука, 1973.
5. Алисова Т.Б. Очерки синтаксиса современного итальянского языка, М. Наука, 1971.
6. Арнолд И.В. Стилистика современного английского языка. Л. 1981.
7. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. М. Наука 1976.
8. Ашурова Д. У. Производное слово в свете коммуникативной теории языка Т. Фан, 1991.
9. Алефирен Н. Спорные проблемы семантики М «Гнозиос», 2005 -326 с
10. Бенвенист И. Общая лингвистика М. Прогресс, 1974
11. Брунер Дж С Онтогенез речевых актов В кн Психоллингвистика Москва Прогресс, 1984 -с 21-49
12. Брунер Дж. Психология познания М., Прогресс, 1977 -412с)
Вомбицкая А Сопоставление кул ыур через носрелество лексики и прагматики

13. Войшвилло Е.К. Понятие как форма мышления -М Изд-во МГУ, 1989 - 239 с
14. Волохина Т.Я., Попова З.Д. Синтаксические концепты русского языка Воронеж 1999
15. Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация.-М, Прогресс 1989 - 312 с
16. Величювский Б.М. Современная когнитивная психология М Изд-во МГУ, 1982 -336 с
17. Вертгеймер М. Продуктивное мышление М Прогресс, 1987 336 с
18. Гульвисте П. Культурно-историческое развитие вербального мышления Таллин, 1988
19. Гудков Д. Теория и практика межкультурной коммуникации М. Гнозис, 2001 288 с
20. Горский Д.П. Обобщенной познания М Мысль 1985 208
21. Гегель Георг Вильгельм Фридрих. Энциклопедия философских наук. т 1, Наука философия М Мысль, 1974
22. Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода. Вопросы языкознания, 1994, №4 с 17-33
23. Диянова Э.В., Щеголем Г.М. Познавательные процессы. Иркутск. 2006, 174 с
24. Иванов Вяч Вс Четные и нечетные асимметрия мозга и знаковых систем –М Советское радио 1978 184 с
25. Кочергин А.Н. Взаимодействие наук как комплексная проблема В кн Воиме Luiciãie наук как фактор их развития - Новосибирск Наука, 1988 – с 5-20
26. Кацнельсон С.Д. Категории языка и явления Из научного наследия Москва Языки славянской культура 2001
27. Кацнельсон С.Д. Типологии языка и речеое мышление -Л Наука,1972 -216с.
28. Кондильяк И. Соченения ТІ М Мысль 1980

29. Кубрякова Е.С., Панкрац ЮГ Падежная грамматика В кн Современные зарубежные грамматические теории М ИНИОН 1985 -с 68-110
- 30.
31. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка, М. ВШ, 1965.
32. Бенвенист Э. Общая лингвистика, М. Прогресс, 1974.
33. Блох М. Л. Теоретические основы грамматики. М, ВШ 1986 .
34. Будагов Р.А. Язык - реальность - язык. М. 1984.
35. Будагов Р. А. Человек и его язык. М. 1974.
36. Буранов Дж.Б. Сравнительная типология английского и тюркского языков.М. ВШ.1983.
37. Бўронов Ж., Хошимов Ў., Исматуллаев Х. Инглиз тили грамматикаси.-Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1974.
38. Вейнрейх У. Опыт семантической теории. В кн: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. X. М. 1981 - 152-176.
39. Воронина Д. Р. Типы агента и значение определенности, неопределенности и обобщенности. - ФН. 1975, №4, стр.74.
40. Гак В.Г.Семантическое структура слова как компонент семантической структуры высказание. - В. кн: Семантическая структура слова. -М. Наука 1971, с 230-239.
41. Гак В. Г. О двух типах знаков в языке (высказание и слово). Материалы конференции «Язык как знаковая система особого рода» М. 1967.
42. Есперсен О. Философия грамматики. М. изд МГУ, 1976.
43. Звегинцев В.А. Семасиология М .1957.
44. Золотова Г.А. Очерки функционального синтаксиса русского языка., М.Наука. 1973-301с
45. Кацнельсон С.Д. Содержание слова, значения и обозначение. М-Л, Наука, 1965.

46. Караулов Ю. Н. Словарь как компонент описания языков. М. 1976.
47. Колшанский Г.В. Контекстная семантика. М., 1980.
48. Комлев Н.Г. Компоненты содержательной структуры слова. М. 1969.
49. Курилович Е. Деривацил лексическая и деривация синтаксическая. Вки: Очерки по лингвистики, М.Изд. ИЛ, 1962.
50. Лосев А.Ф. -О понятии смысловой валентности. М. 1981.
51. Лыбиц Д. Общая семантика. М. 1983.
52. Махмудов Н. Ўзбек тилидаги содца гагшарда семантик-синтактик ассиметрия. Т.Ўқитувчи, 1984.
53. И.И.Мешанинов. Глагол. М., 1948.
54. Москальская О.И.Проблемы системного описания синтаксиса. М. 1974.
55. Нематов Х. Ўзбек тили систем лексикологияси., Т., 2002
56. Новиков Л.А. Семантика русского языка М. 1982.
57. Нурманов А., Махмудов Н. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси Тошкент, 1992.
58. Нурманов А. Тил ҳақида синтактик назариялар, Тошкент, 1988.
59. Расулова М.И. Проблемы лексической категоризации в лингвистике// АДД,. Т., УзГУМЯ, 1998
60. Рахимов С. Проблемы дейксиса как категории типологической лингвистики // АДД, -М.: МИВП, 1990.
61. Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. Т., 1989.
62. Расулов Р.Ўзбек тили феълларининг семантик структураси.Т.1991.
63. Сатимов Ғ. О сопоставительно-типологическом методе в лингвистике - Сборник научных трудов. Сам ГУ, Самарканд, 1980, 147-156 стр..
64. Сатимов Г. Типология безличных предложений, Ташкент, Фан, 1987.
65. Слюсарева Н.А. Проблемы лингвистической семантики. М., ВШ, 1973
66. Силницкий Г. Г. Семантические и валентносные классы английских каузативных глаголов. - АДД, - Л., 1974

67. Смирницкий А.И. Значение слова. М. 1955 .
68. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка М.1956.
69. Солнцев В.М. К вопросу о семантике или языковом значении - проблемы семантики. М., 1974.
70. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. М.,1975.
71. Телия В.Н. Типы языковых значений. Связанные значения слова в языке АДЦ, М. 1981.
72. Уфимцева А.А.Типы словесных знаков. М., 1974.
73. Усмонов С. Умумий тилшунослик. Т., 1977.
74. Чейф У. Значение и структура языка. М., 1975.
75. Шведова Н. Ю. О соотношении грамматической и семантической структуры предложения. Славянское языкознание. VII - международный съезд славистов. Доклады советской делегации. — М. 1973, стр. 460-464.
76. Юсупов У.К. Проблемы сопоставительной лингвистики. Т.,Фан, 1980.
77. Кулдошев А. Семантика и функционирование пассивной структуры **get + причастие II** в современном английском языке .АКД, М., 1986
78. Ҳ. Қўнғуров. Ўзбек тили стилистикаси. Т, 1971.
79. Ҳожиёв Ҳ. Сўз ва унинг тил ва нутқдаги ўрни. Ўзбек тили ва адабиёти журн. 1988,6-сон.-38-43 б.
80. Blokh M.Y. A course in Theoretical English Grammar. М., изд. Высшая школа. 1983.
81. Bloomfield L, An Introduction to the study of Language. N.Y. 1914 p 120.
82. Buranov J.B, Yusupov U.K, Iriskulov M.T, Sodikov A.S. The grammatical structure of English, Uzbek and Russian. Tashkent, Ukituvchi PH, 1986.
83. Curme J.O.A Grammar of the English Language. In three volumes. Vol. 11 Parts of speech and Accidence by J.O. Curme, Boston, p 30-57; 1760189.
84. Curme J.O. English Grammar (the principles and practice of English to present-day usage) N.Y. 1966, p 20-21.
85. Ilyish B. The Structure of Modern English. Leningrad 1971.

86. Jespersen O. *The Philosophy of Grammar*. London 1935.
87. Jespersen O. *A Modern English Grammar* p 1, 1909-1954, 5, 560. London-Copenhagen.
88. Jespersen O. *Essentials of English Grammar*. N.U. 1939, p 66-69.
89. Khaimovich B.S., Rogovskaya. *A course in English Grammar*. M. 1967, p92-96
90. Katz, Fodor. *Generative Semantics*. N-Y., 1976
91. Lakoff R. *Passive resistance*. –In: *Papers from Regional meetings of the Chicago Linguistic Society*. Chicago University, 1971, N, pp. 149-162.
92. Palmer H.E., Blanford F.G. *A Grammar of Spoken English*. Cambridge, Cambridge University Press, 1989.
93. Quirk R., Greenbaum S. a.o. *A Grammar of Contemporary English*. Lnd., Longman, 1972.
94. Quirk R., Greenbaum S. *A University Grammar of the English Language*. - Lnd., Longman. 1975.
95. Sweet H.A. *New English Grammar. Logical and Historical* p 1, 11 Oxford 1900.
96. Sweet H.A. *A new English Grammar, Logical and Historical* Oxford 1974.